

NAGY ÁGNES

A hétköznapi építészeti ismeretek formálódása: a lakáspropaganda műfajai és intézményes csatornái a két világháború közötti Budapesten

Számos európai országhoz hasonlóan az 1920-as évek Magyarországon is a lakhatásról való gondolkodás alapvető átalakulását hozta magával.¹ A korszerű lakás körüli vitákkal a lakhatási kérdések tárgyalásának gyökeresen új csatornái és műfajai teremtődtek meg, a lakástéma a szakmai és a mindennapi közegben is burjánzani kezdett. Új típusú kiállítások, kiadványok, napilaprovatok jelentek meg, és foglalkoztak a lakhatás témájával, miközben az évtized második felétől kibontakozó budapesti társasházépítést kísérve megjelent a lakást piaci terméként megteremtő lakásreklám.

A lakással és lakhatással kapcsolatos diskurzus eszköztárának és fórumainak gyökeres átalakulása mögött egyik mozgatórugóként az építészet szerepének első világháború utáni újragondolása állt. Az építészhivatás új felfogása társadalmi szerepet tulajdonított a tervezőknek, s célul tűzte ki a lakosság építészeti nevelését.² A modern építészet nemzetközi szervezete, a CIAM

¹ A nemzetközi tendenciákhoz lásd Kristiana HARTMANN: *Alltagskultur, Alltagsleben, Wohnkultur*. In: Gert KÄHLER (Hrsg.): *Geschichte des Wohnens. Band 4. 1918–1945. Reform, Reaktion, Zerstörung*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1996. 241–301.; Gert KÄHLER: *Nicht nur Neues Bauen! Stadtbau, Wohnung, Architektur*. In: Gert KÄHLER (Hrsg.): *Geschichte des Wohnens. Band 4. I. m.* 305–529.; Adelheid VON SALDERN: *Wohnen in der europäischen Großstadt 1900–1939. Eine Einführung*. In: Alena JANATKOVA–Hanna KOZIŃSKA-WITT (Hrsg.): *Wohnen in der Großstadt 1900–1939. Wohnsituation und Modernisierung im europäischen Vergleich*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2006. 11–38.

² Gert KÄHLER: *Nicht nur Neues Bauen! I. m.* 398–400. A lakáspolitikai terén volt előzménye annak a gondolatnak, hogy lakásügyi téren a lakosság felvilá-

(Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) 1928-as La Sarraz-i alakuló kongresszusán elfogadott nyilatkozat alapvető feladatként jelölte meg a társadalom építészeti kiművelését, abból a célból, hogy a lakosságnak „a jövőben módjában volna, mint fogyasztónak a házzal szemben támasztott követelményeit észszerűen megfogalmazni”.³ Ennek érdekében úgy vélték, hogy „a lakás elemi alapelveit legjobban az iskolákban lehetne népszerűsíteni”, mert „az ilyen irányú oktatásnak az volna az eredménye, hogy a felszűrődő ifjúság világos és észszerű fogalmakat nyerne a házról és az otthonról”.⁴ Az építészek egy része immáron feladatának tekintette, hogy megtanítsa az embereknek a helyes, korszerű lakáshasználatot: „A berlini német építészeti kiállítás szociális programmal indult. A lakásnyomorúságon akar segíteni, az embereket akarja megtanítani arra, hogy hogyan lakjanak helyesen, az építészeket, hogyan építsenek helyesen. Lakástudományt csinál.”⁵ De a lakhatás kérdése – az első világháború előtti előzmények folytatásaként, és nem korlátozódva a modern építészetre – a maga egészében is új alapokra helyeződött.⁶ Az 1914 előtt megjelent lakhatási reformelképzelések a

gosítására van szükség. Ezt az eszmét képviselte a lakásreform-mozgalom, bár a társadalom szegényebb rétegeire irányulóan. Egy 1907-ben alakult osztrák lakásreformer egyesület (*Zentralstelle für Wohnungsreform in Österreich*) például „lakásügyi archívumot, terv- és diapozitív-gyűjteményt létesített. Az utóbbit az általa rendezett előadások érdekében.” (FERENCZI Imre: *Közszégi lakáspolitikai és lakásügyi intézmények. Javaslatok Budapest székesfőváros lakás- és telekpolitikájához*. Kilián Frigyes utóda, Budapest, 1910. 231.)

³ Nemzetközi kongresszus az új építőművészet előkészítésére. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1929/9–10. 64.

⁴ Uo.

⁵ KOVÁCS Zsuzsanna: Néhány szó a berlini építészeti kiállításról. *Magyar Ípárművészet*, 1931. 146.

⁶ KERÉKGYÁRTÓ Béla: „A lehető legtöbb ember lehető legnagyobb fokú boldogsága”? A lakótelep építészeti és városépítészeti eszméinek és modelljeinek kiformalódása az 1920-as években. In: N. KOVÁCS Timea (szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Kijárát Kiadó, Budapest, 2008. 17–21. A CIAM második és harmadik kongresszusát is a lakásépítés kérdésének szentelte, s csak azután tért át a várostervezés problematikájára. Második kongresszusát *Die Wohnung für das Existenzminimum* (Frankfurt am Main, 1929. október 24–26.), a harmadikat pedig *Rationelle Bauweisen* címmel tartotta (Brüsszel, 1930. november 27–29.). A kongresszusok tematikájának átalakulásához lásd GÁBOR Eszter: *A CIAM magyar csoportja (1928–1938)*. Akadémiai Kiadó, Budapest,

háború által súlyosbított lakáshelyzetben folytatásra találtak, illetve új pályákat kezdtek befutni, s a lakás, illetve a lakásépítés a gyakorlati kísérletezés mellett az eszmecsere szintjén is rendkívüli intenzitással tárgyalt kérdéssé vált.⁷

Bár a budapesti belsőépítész, Kovács Zsuzsanna által az 1930-as évek elején használt kifejezés, a „lakástudomány” nem gyökerezett meg a hazai építészeti diskurzusban, az építészeti gondolkodás, illetve törekvések azon új iránya, amit lefedett, itt is formálódni kezdett. Ahogy a lakással kapcsolatos új eszmék a lakásra vonatkozó elvárások és a lakáshasználati módok gyökeres reformja érdekében a lakosság építészeti nevelését igényelték, úgy fogalmazódott meg Magyarországon is az építészeti propaganda szükségességének gondolata: „A 20-ik század igazi feladata a tömegtermelés helyes, pontos, öntudatos megszerzése, *valódi igényeink köztudatba nevelése*, ezek hiánytalan kielégítése.”⁸ Ezen új követelmény kapcsán a modern építészeti, illetve a modern lakhatási elvek követőinek körében használatba került az „építészeti propaganda” kifejezés.⁹ Ezzel egyidejűleg a két világháború közötti modern építészeti kérdészet rá első ízben az építető és az építész viszonyára a magánépítkezések terén, kritika tárgyává téve annak addigi jellegét. A kritika egyik domináns elemét a megrendelő közönség építészeti műveltségének teljes hiánya jelentette. Megfogalmazódott a megállapítás, miszerint „magával a publikummal eddigelé nem sokat törődtünk. [...] Tény, hogy a nagyközönségnek építészeti kérdésekben való tájékoztatására eddigelé egyetlen lépést sem tettünk. [...] Sőt nélkülözik azokat a minimális ismereteket is, amelyek a tervrajzok olvasásához, tehát a műszaki nyelv megértéséhez szüksége-

1972. 5–7.; Konstanze Sylva DOMHARDT: *The Heart of the City. Die Stadt in den transatlantischen Debatten der CIAM 1933–1951.* gta Verlag–ETH, Zürich, 2012.

⁷ Gert KÄHLER: *Nicht nur Neues Bauen!* I. m.

⁸ FORGÓ Pál: *Új építészeti.* Vállalkozók Lapja, Budapest, 1928. 27. (Kiemelés tőlem – N. Á.)

⁹ Például: Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) VII.5.c Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai. Büntető perek iratai. 7008/1933. Molnár Farkas és társai. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1933. szeptember 23. Juhász László vallomása.

sek”.¹⁰ A modern építészet hazai programadó könyvét 1928-ban publikáló Forgó Pál építész is a lakosság építészeti ismereteinek teljes hiányát hangsúlyozta: „Nem is annyira a hatóságok és az építőipar hibásak ezen szégyelni való állapot állandóságában, mint maga a közönség, mely tudatlan igénytelenségében és öntudatlanságában nem tud és nem akar saját drága pénzéért kellő ellenszolgáltatást magának kiverekedni.”¹¹ A hazai építészetben is követelményként mondták ki, hogy az épített közönség művelésére van szükség. A laikus építészeti ismeretek pótlására, a hiányok felszámolására mintegy jelszökeként adták ki, hogy „itt nagyszabású, erőteljes és állandó propagandára van szükség!”¹²

A kortársak ugyanakkor a progresszív építészet nevelő szándékú ismeretterjesztése mellett a lakásépítő ipar üzleti célú tájékoztató tevékenységére ugyanúgy használták a lakáspropaganda kifejezést. Bár a kettő mögött eltérő motivációk húzódtak, a felvilágosító-népnevelő szándék és az üzleti cél kettősénél összetettebb volt a kép. Nem éles kettéválásról, hanem a motivációk különböző keveredéséről volt szó, annál is inkább, mert maguk a tevékenységek sem különültek el egymástól. A lakástervezéssel gyakorlati és/vagy elméleti szinten foglalkozó építészek maguk is piaci szereplők voltak: a lakásépítő ipar vállalkozói, hiszen a tervezés nem mindig vált el a befektetést is igénylő kivitelezéstől. Ennek folytán nem lehet az építészek vegytiszta népnevelő szándékáról beszélni: az építészeti propaganda tárgyát képező lakás egyben üzletük tárgyát is jelentette. Ráadásul a szemléletet és a tervezői gyakorlatot tekintve a moderneket és a konzervatívokat sem lehet élesen elhatárolni egymástól. A változatok feltérképezése nélkül nehéz olyan kategóriákat használni, mint a „modern építészek”, mert a korszerű lakhatás nemzetközi elveihez és a modern építészethez való viszony összetett konstellációkat alkotott.¹³ Maga a nevelő szándék sem korlátozható az úgymond prog-

¹⁰ NYIRI László: Beszámoló a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet „Hogyan építünk?” építési propagandamozgalmának első ciklusáról. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1932/29–32. 170.

¹¹ FORGÓ Pál: I. m. 149.

¹² NYIRI László: I. m. 170.

¹³ A modern építészet mibenlétét – a fogalom építészettörténet általi egyoldalú értelmezését kritizálva – a legkevésbé sem tekinti egyértelműen, bevett módon

resszív építészekre – sokkal inkább a korszak szakmai közegét átító szférájában megjelenő reklámtevékenységből sem zárható ki a felvilágosító elhivatottság. Az 1920-as évek öröklakás-építése a 20. század eleji szövetkezeti mozgalomból nőtt ki, s a társadalomjobbító küldetés már csak a vállalkozói személyi kontinuitás révén is jelen lehetett, nem csak a társasházépítés hagyományai miatt. A kétféle motiváció, az üzleti és a társadalmi viszonyát átjárásként érdemes szemlélni, nem pedig elhatárolódásként.¹⁴ A lakáspropaganda sokféle fórumának, csatornájának e kettéválasztást hanyagoló tárgyalása jelen írásban éppen a világos és éles határvonalak nemlétét kívánja visszatükrözni.

A változás robbanásszerűen jelentkezett az 1920-as évek második felétől, illetve az évtized végétől. Szinte a semmiből, gyors egymásutánban jelentek meg újfajta csatornák, amelyekeken keresztül a lakhatással kapcsolatos, korszerűnek tekintett nézetek, ismeretek és képzetek áramlottak az érintett szakmák és a lakosság felé. Ez volt az első olyan időszak, amikor lakhatásra vonatkozó építészeti ismereteket kezdtek közvetíteni a lakosság felé. S ebben az időszakban formálódtak ki az alapjai annak a mentális eszköztárnak, amely azután a 20. században és a 21. század elején is meghatározza a lakásról való gondolkodásunk kereteit. Így lakhatásunk történetiségének és mai körülményeinek megértéséhez alapvető szükség van lakhatási képzeink e korszakbeli formálódásának feltárására, mind tartalmuk mi-
benlétét és gyökereit, mind pedig a terjedésük csatornáit, a kép-

politikai vagy esztétikai alapon leírhatónak Gert Kähler az 1920-as évek német lakásépítéséről és lakhatási gondolkodásáról készített szintézisében: GERT KÄHLER: Nicht nur Neues Bauen! I. m. Erőteljesen hangsúlyozza az úgymond modern és a konzervatív építészet szembeállításá helyett a lakásról való korabeli gondolkodásmódok minden hasonló, egyértelműnek szánt kategóriát átmetsző, sokféle felállást alkotó jellegét (például véleménye szerint a lakás funkcionalista felfogása sem azonos a modern építészettel), valamint a „modern építészet” lakásépítésben megvalósuló csekély súlyát, szemben az építészettörténet részéről élvezett kitüntetett figyelemmel.

¹⁴ Nehezen vizsgálható kérdés, hogy a korszak hétköznapi embere tett-e különbséget közöttük.

zetek áramlását biztosító intézményeket illetően.¹⁵ A lakásokról való hétköznapi, laikus gondolkodás elemeinek és rendszerének ugyanúgy megvan a maga történetisége, mint a professzionális eszköztárnak. Verbális és vizuális minták határozzák meg, miként észleljük a lakóteret, hogyan írjuk vagy rajzoljuk le azt, milyen igényeket, elvárásokat támasztunk vele szemben, és hogy egészében véve milyen attitűddel közelítünk a lakásokhoz: képesek vagyunk-e kritikával, elemzően szemlélni azokat, érzékelve történetileg kialakult jellegüket, vagy nem látjuk kulturálisan, társadalmilag konstruált mivoltukat, és passzívan alárendelődünk annak, amit eleve adottnak vélünk.

A lakásokat mint épített formákat érintő köznapi ismeretek formálódásában a professzionális és a laikus képzetek közötti interakciók működése alapvető kérdés. Ennek kiterjedtsége és tartalma mellett külön jelenségegyüttesként tekinthetünk a lakhatással kapcsolatos építészeti ismeretek laikusokhoz való eljuttatásának, illetve eljuttatásának módozataira, csatornáira. Bár az ismeretek közvetítésének voltak első világháború előtti előzményei, mind a szakmai fórumokat, mind pedig a laikusok felé való áramoltatást érintően a két világháború között következett be a kibontakozás. Sőt, miután a lakhatást érintő építészeti ismeretek laikusokhoz történő eljuttatása új célkitűzésként jelentkezett, új intézményes keretekre volt szüksége.

Jelen tanulmány célja annak feltérképezése, miként, milyen elemekből alakult ki eleve összetett, sokrétű rendszerként ennek a hatásnak az intézményi struktúrája. Mivel az építészeti ismeretek történetiségének kérdését a hétköznapiság felől közelíti meg, így nem a lakhatással kapcsolatos professzionális építészeti ismeretek történeti alakulására fókuszál – mellőzve az építész-képzés, vagy az építészeti ankétok, viták gyakorlatát –, hanem azokra a csatornákra, amelyeken keresztül a lakásépítést érintő építészeti képzetek a lakosság felé áramlottak. Olyan fórumokat vesz sorra, mint a sajtó – szaklapok és napilapok –, az újságoktól függetlenül is létező reklám, a kiállítás, a tanácsadó irodák,

¹⁵ Az utóbbi évtizedekben megindult kutatásokhoz az áttekintés igénye nélkül Bódy Zsombor, Ferkai András, Branczik Márta és Keller Márkus, valamint Valló Judit munkáira utalhatunk.

valamint az ismeretterjesztő kiadványok. Míg a korabeli lapok és a lakásépítési könyvek nagyrészt ma is elérhetőek – bár talán éppen e kiadványok gyakorlati irányultsága az oka annak, hogy könyvtári gyűjteményekbe nem feltétlenül kerültek be –, a lakásreklám és a lakáskiállítás efemer műfajnak mondható, amely funkciója megszűnésével elenyészik, s ma már csak közvetten, leginkább a korabeli sajtóhírekből ragadható meg. Még ha tartalmukban valamennyire igen, látványukban azonban alig rekonstruálhatók, ahogy korabeli befogadásuk, azaz a lakosság építészeti nevelésének eredményessége is lényegében megfoghatatlan a történeti kutatás módszereivel. Számbavételükre ugyanakkor e korlátok tudatában is vállalkozhatunk, adott esetben nemcsak könyvtári állományokra hagyatkozva, hanem ritka esetként levéltárba került építészirattár éppen ezen illékony műfajok nyomait is megőrző dokumentumaira is támaszkodva.

A sajtó által teremtett csatornák: a tanácsadástól a lakásépítési akciókig

Az építészeti szaklapok az 1890-es évek vége óta már Magyarországon is bemutatottak újonnan elkészült vagy még csak tervekben létező lakóépületeket. Elsőként az *Építő Ipar*, majd utóbb *Építő Ipar – Építő Művészet* címet viselő művészeti és műszaki hetilap tett közzé a lapjain középületek mellett lakóházakat is, fotókkal és tervrajzokkal mutatva be azokat.¹⁶ Az 1877-ben műszaki hetilapként induló kiadvány az 1890-es években alakította ki ezt a publikációs gyakorlatát, amit az 1900-as és az 1910-es években változatlanul folytatott. Hatósági és magán lakásépítkezések eredményeit egyaránt bemutatta, hol csak képeket közölve, hol pedig magyarázó szöveggel is kísérve a fotó-

¹⁶Az 1892-ben induló és 1905-ben megszűnt *Építészeti Szemlé*ben ez a gyakorlat nem alakult ki, fennállása során nem közölt lakóépület-ismertetéseket. Egyedül 1904-ben tett kísérletet erre, ebben az évben egy budapesti villát és egy bérpalotát mutatva be leírással és fotókkal. Emellett csak 1898-ban közölte családi házak homlokzati tervét a Nagycicce és Mátyásföld mellett tervezett középosztályi családi házas városnegyed tárgyalásához kapcsolódóan.

kat, alaprajzokat, homlokzati terveket és metszeteket. Az ilyen típusú publikációk az 1920-as években eltűntek a lapból, ami azután 1932-ben meg is szűnt.

Az 1903-ban alapított *Magyar Pályázatok* (1907-től *Magyar Építőművészet*), mint a hazai építészet első szakfolyóirata kifejezetten azzal a céllal indult, hogy a tervpályázatok anyagának részeként döntően veszendőbe menő pályaműveket publikáljon, ezáltal tartósan hozzáférhetővé és tanulmányozhatóvá tegye azokat, oly módon, hogy magukat a terveket a pályázati kontextusukban, azaz a pályázati feltételek és a bírálati jegyzőkönyv közreadásával közli.¹⁷ Ennek a szerkesztői koncepciónak eleget téve a lap a kezdetektől publikálta lakóépületek pályázati tervanyagát is – elsőként Lyka Károly lapja, a *Művészet* által meghirdetett *Kis családi lakóház* pályázat anyagát –,¹⁸ amit pár év múlva már tervpályázatoktól függetlenül is különböző típusú lakóházak (bérházak és villák) homlokzati és enteriőrfotók, homlokzati és látványtervek, alaprajzok, valamint szöveges leírás révén való bemutatása követett. Az 1910-es évektől azonban ezek a prezentációk döntően már csak homlokzati és enteriőrfotók közlésére korlátozódtak, alaprajzok és szöveges magyarázat nélkül, így csak a házak külső megjelenése és stílusa kapott szerepet.¹⁹ Változás az 1920-as évek közepén, a háború után néhány évig szünetelő folyóirat újraindulásával következett be. A lap újból elkezdte közölni az ekkortájt feléledő állami és fővárosi lakásépítés tervpályázatainak, illetve eredményeinek anyagát, a fotók, helyszínrajzok, alaprajzok és látványtervek mellett a bírálati anyaggal, illetve leíró-magyarázó szöveggel együtt.

Ilyen előzmények után az 1928-ban a modern építészet mellett elköteleződő *Tér és Forma* már bejáratos pályán haladhatott a *Magyar Építőművészet* mellett.²⁰ Igaz, csak 1930-tól kezdve jelentek meg lapjain azok a fotók és alaprajzi ábrák, amelyek egy-

¹⁷ Szerkesztői előszó. *Magyar Pályázatok*, 1903/1. 1.

¹⁸ A *Művészet* „Kis családi ház” pályázata. *Magyar Pályázatok*, 1903/7. 2–14.

¹⁹ A bemutatás egyik típusa korábban is csak fotókból állt, tervek és szöveges leírás nélkül.

²⁰ Pontosabban a lap 1926-ban indult, két évig a *Vállalkozók Lapja* mellékleteként jelent meg, majd 1928-ban vált önállóvá.

egy új lakóépület építészeti megismertetését szolgálták. S igazán csak az 1932-es évfolyamtól vált bevetté, hogy a lap nagyobb mennyiségben és rendszeresen mutasson be új lakóházakat fotókkal és alaprajzokkal, egyúttal a családi házak és villák addigi dominanciáját a többlakásos villák és bérházak nagyobb arányú prezentálásával egyenlítve ki. Bár 1928-ban olvasói sürgetésre a lap készített egy összeállítást *Pesti bérházak* címmel,²¹ amelyben a kínálat jellege folytán még nem az általa példamutatónak tartott új lakóépületeket tudta bemutatni, utána azonban csak 1931-ben jelent meg újra önálló témaként a bérházépítés legfrissebb termése, hogy a következő években a családi házak mellett visszatérően önálló csoportot alkosson az új lakóházakat megmutató cikkeken belül, az egyes számokban szórton is közölt fotók és alaprajzok mellett. A döntően fővárosi új bérházak bemutatása – azok építészeti nivójával kapcsolatos fenntartások miatt – állandó mérlegelés tárgyát képezte a szerkesztőségben. Bár a bérházépítés kérdését kiemelten fontosnak tartották, a tényleges termés nagyrészt nem érte el a lap által mércének tekintett színvonalat, így a viszonylag kis terjedelmű lap számára megfontolandó volt, közöljék-e azokat egyáltalán – legalább kritikai, nevelő céllal.²² Mindenesetre az új lapnak köszönhetően a lakóházak építészeti bemutatása a már megszokott eszközökkel – fotókkal, tervrajzokkal és időnként szöveges leírással – meghatározódott, az épületfotók terén pedig új utat is nyitott.²³ Bierbauer Virgil eredeti szerkesztői elképzelése az volt, hogy az ábrák, illetve fotók mellett szöveges leírást is ad a kiválasztott lakóépületekhez, de idővel ezt értelmetlennek ítélve felhagyott vele,

²¹ *Tér és Forma*, 1928/7. 6–22.

²² A bérházak közlését érintő szerkesztői megfontolásokhoz lásd *Pesti bérházak*. *Tér és Forma*, 1928/7. 21. valamint BIERBAUER Virgil: *Új bérházak*. *Tér és Forma*, 1934/7. 286–291.

²³ „[...] a fénykép a két világháború közötti években vált az építészeti propaganda elválaszthatatlan részévé.” Cs. PLANK Ibolya–HAJDÚ Virág–RITÓOK Pál: *Fény és forma. Modern építészet és fotó 1927–1950. Light and Form. Modern Architecture and Photography 1927–1950*. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2003. 10. – A *Tér és Forma* az épületfotózás terén az 1930-as években kibontakozó stílusváltásnak, a modernizmus jegyében kialakuló épületfotóknak adott teret, lásd Cs. PLANK Ibolya: *Fotó – építő – művészet*. In: Cs. PLANK Ibolya–HAJDÚ Virág–RITÓOK Pál: I. m. 55–58.

így a házakat bemutató képek egy-egy cikk szövegközi helyeire kerültek be sok esetben.²⁴ A családi házak és villák domináns szerepe azonban töretlenül megmaradt az évek során.

Az 1933 áprilisában indított és mindössze három évfolyamot megért, 1935-ben megszűnő szaklap, az *Építőmunka* a szakemberek mellett a laikusok tájékoztatását is feladatának tekintette. A korszerű lakhatás elvei mellett elkötelezett cikkeken kívül rendszeresen közölt alaprajzokat, döntően családi házak építéséhez, de a korszerűtlenné vált régi bérházak, illetve bérlakások modernizálásának problémájához, valamint a korszerű lakásberendezéshez is. Ezenkívül e lapban is megjelentek az újonnan épült lakóházakat fotókkal, alaprajzokkal és leírással bemutató cikkek. Az új lakhatási eszmékben rejlő lehetőségek kiaknázásába ugyanakkor napilapok is bekapcsolódtak az 1920-as évektől. A lakáskérdés szociálpolitikai problémaként a korábbi évtizedekben is folyamatosan jelen volt a napisajtóban, a lakhatás tárgyalása azonban most új irányt vett. Megjelentek azok a cikkek, amelyek a lakástémát már nemcsak a háborús kötött lakásgazdálkodást meghatározó új lakásügyi jogszabályok és hatósági intézkedések, valamint építési botrányok és perek kapcsán vették elő, hanem amelyek egy-egy új budapesti lakóház felépülését is hírként kezelték, a családiház-építést pedig nemcsak szociálpolitikai, hanem építészeti szempontból is tárgyalták, az üzleti reklámot a népszerűsítő, nevelő célú propagandával ötvözve. Mindebben a többiekhez képest tudatos szerepvállalásával hosszabb távon egyetlen napilap járt elől: a *Magyarország*, amely cikksorozatokban, majd külön rovatban közölt írásokat mind a családiház-, mind pedig a társasházépítés vonatkozásában.

Az olvasóközönségként a keresztény középosztályt megcélzó, 1920 végén induló jobboldali *Magyarországban* a lakáskérdés mint szociális probléma kezdettől fogva intenzíven tárgyalt téma volt. A korabeli közélet aktuális problémáinak megfelelően lakásügyi tematikáját a tisztviselői társasházkérdés uralta az 1920-as években, s csak 1929-ben kezdtek megjelenni azok a

²⁴ [BIERBAUER Virgil]: Az építész és a sajtó – Pro Domo. *Tér és Forma*, 1932/11. 363.

cikkek, amelyek társasházépítő vállalkozások építkezéseire hívták fel a figyelmet. A lakhatás iránti kiemelt érdeklődése azután egyedülálló módon egy lakásépítési rovat indításához vezetett 1931 tavaszán *Hogyan építkezzünk?* címmel, ide koncentrálván a saját tulajdonú otthon, azaz a társasház- és családház-építéssel kapcsolatos tájékoztató, felvilágosító célú írásokat.²⁵ A rovatban az öröklakás-vásárlás és a családház-építés kérdését a parcellázásoktól, telekvásárlástól kezdve a házak felépítéséig és a lakások megvételéig tárgyaló cikkeket heti rendszerességgel, vasárnaponként adták közre, s ezek mellett minden alkalommal jelentek meg tervrajzokkal, alaprajzi ábrákkal kísért lakóház-bemutatók is. Ily módon a lap lakásépítési rovata révén felvállalt küldetése nemcsak hogy fórumot biztosított a lakásépítési kérdések laikus és szakmai tárgyalására, hanem egyúttal az igények, elvárások formálásában is szerepet játszott. A cikkek közzététele mellett az újság egy családház-tervezési akciót is elindított 1931 nyarán a középosztály számára, amelynek keretében a beérkező olvasói igényekre vártak a vállalkozóktól építési ajánlatokat.²⁶ Az olvasók a lap által összeállított kérdőív kitöltésével jelentkezhetek családház-építési igényeikkel a szerkesztőségben, ahol egyúttal az ezen igényekre válaszoló pályázatokat is fogadták, és egy építészmérnökökből álló tanács elé bocsátották. A jelentkezőknek a legolcsóbb és legmegbízhatóbb ajánlatot javasolták, de a többi ajánlatot is elküldték nekik.²⁷ Egyes eseteket és terveket pedig cikkek formájában is bemutattak. A nyilvános versenytárgyalási akció 1931 szeptemberétől további intézményesült formát is öltött, amikor is a lap az olvasók részéről tapasztalt nagy érdeklődésre tekintettel létrehozta Építési Tanácsadó Irodáját.²⁸

²⁵ A rovat 1931. március 29-én jelent meg először a lapban, lásd *Magyarság*, 1931. március 29. Vasárnapi melléklet, IX.

²⁶ A Magyarság nyilvános versenytárgyalása családi házak építésére. *Magyarság*, 1931. június 21. 27.

²⁷ Az eljárás menetének leírását lásd A Magyarság nyilvános versenytárgyalása családi házak építésére. *Magyarság*, 1931. június 21. 27.

²⁸ A Magyarság Építési Tanácsadó Irodája. *Magyarság*, 1931. augusztus 30. 23.; A Magyarság Építési Tanácsadó Irodája. *Magyarság*, 1931. szeptember 6. 22.

Az iroda szakemberek részvételével adott ingyenes tanácsot az olvasóknak építkezési és ingatlan-adásvételi ügyekben.

A *Magyarsághoz* képest egy hónappal később, 1931. május 10-i számában egy másik napilap, az *Újság* is elindította saját lakásépítési rovatát *Az én házam* címmel, azzal a célkitűzéssel, hogy ezentúl minden vasárnapi számban jelentkezzenek vele.²⁹ A lap szándéka a rovattal korlátozottabb volt, mint a *Magyarságé*, s kizárólag a családház-építésre irányult a figyelem: „Ma, amikor minden embernek egyetlen vágya, hogy az »én házam az én váram« elvét követve hozzájuthasson egy kis kertes tuzskulánumphoz, hogy abban messze a főváros körengetegétől és megszabadulva »a délelőtt 10 óráig szabad takarítani« elvétől, a saját maga ura, sőt háziura lehessen: az a kérdés, amelyet »Az én házam« tárgyalt, elsőrangú fontosságú.”³⁰ A saját tervpályázati akcióját csak egy hónappal később elindító *Magyarságot* megelőzve az volt a szerkesztőség elgondolása, hogy június 30-i határidővel díjazás ellenében tervpályázatot ír ki budapesti vagy Budapest környéki családi házakra, több kategóriában: egyszobás, konyhával és vécével ellátott, de fürdőszoba nélküli házra, valamint két-, három- és négyosztós, minden mellékhelyiséggel felszerelt házakra. A lakhatási problémák megoldását kívánták előrelendíteni azzal, hogy az anyagi okok miatt a családház-építésbe belevágó lakosok számára segítséget nyújtsanak: „Az *Újság*, mint eddig mindig a legnehezebb viszonyok között is, most is a legnagyobb áldozatkészséggel siet, hogy elsőnek indítson erőteljes akciót a saját háza megvalósítására. Nagyszabású pályázatunkkal egyrészt fel akarjuk kelteni az országos érdeklődést a kérdés iránt, másrészt pedig sok-sok háztervet akarunk olvasóinknak bemutatni, hogy mindenki kiválaszthassa a neki megfelelő házat, amelyet anyagi eszközeinek keretein belül meg tudjon építeni.”³¹ A rovat a beérkezett pályaműveket mutatta be,

²⁹ *Az én házam*. Az *Újság* családház tervpályázata. *Újság*, 1931. május 10. 13.; Az *Újság* nagy tervpályázata családi házak építésére. *Újság*, 1931. május 10. 49–50.

³⁰ *Az én házam*. Az *Újság* családház tervpályázata. *Újság*, 1931. május 10. 13.

³¹ Uo.

és arra készültek, hogy az olvasók és egy szakértő zsűri által kiválasztott műveket díszalbumban adják majd közre.³² A rovatban hónapokon keresztül publikálták a beérkezett látványterveket és alaprajzokat, s tették közzé a családiház-építéssel kapcsolatos szerkesztőségi levelezést, egészen szeptember közepéig, amikor is a napilapok terjedelmét korlátozó rendelet miatt kénytelenek voltak beszüntetni azt. Bár ezt csak átmeneti időszaknak gondolták, utóbb ez véglegesnek bizonyult, a rovat nem éledt újra.³³ Az év során viszont még azt is megszervezték, hogy az Őszi Lakberendezési Vásáron a szerkesztőség külön pavilonban mutassa be a beérkezett terveket, azzal a céllal, hogy „ezt az alkalmat is megragadja a családiház-építés minél szélesebb körű propagálására és arra, hogy a családiház-építető közönség tudatába belevigyük azt, hogy hivatásos tervező tervei szerint csak szakképzett és jogosított építőiparossal építtessen”.³⁴

Sajátos módon kapcsolódott be ebbe a tendenciába képes irodalmi hetilapként az *Új Idők*. Bár esetében szó sem volt építészeti irányultságról,³⁵ 1930 tavaszán a kiadóhivatal elhatározta, hogy a munkanélküliség enyhítésére házépítési akciót indít azzal a szlogennel, hogy „a magyar úri családok lapja ismét kifogástalanul szép otthont ad egy magyar családnak”.³⁶ Az elképzelés egy rózsadombi villasor kialakítása volt, amit „az Új Idők kertvárosaként” reklámoztak.³⁷ Úgy tervezték, hogy évente felépítenek egy családi házat, és azokat egy e célból felállított bizottság által az előfizetők közül kiválasztott személyeknek ajándékozzák. A II., Törökvésvi út 7/b szám alatti telken felépítendő első

³² Az Ujság nagy tervpályázata családi házak építésére. *Ujság*, 1931. május 10. 50. A rovat augusztus végén is emlegette az album tervezett kiadását („Az én házam” az őszi lakberendezési vásáron. *Ujság*, 1931. augusztus 30. 31.), arra vonatkozóan azonban, hogy ténylegesen megszületett-e, nincs információnk.

³³ Az én házam. *Ujság*, 1931. szeptember 20. 9.

³⁴ „Az én házam” az őszi lakberendezési vásáron. *Ujság*, 1931. augusztus 30. 31.

³⁵ Bár időnként közölt írásokat a lakásépítés, illetve általában a lakhatás témájában is, mint például Ruzitska Mária: Az új lakás. *Új Idők*, 1926/5. 140–142. Az 1920-as évek közepétől az 1930-as évek közepéig visszatérően közölte a lap Toroczkai Wigand Ede lakásépítési témájú írásait és családiház-terveit.

³⁶ Bokréta-ünnep. *Új Idők*, 1932/25. 764.

³⁷ *Új Idők*, 1932/26. 792.

ajándékvillára 1930. szeptember 16-án hirdették ki a pályázatot, elkészültét 1931 őszére tervezték. Miután a villa Jókai-ház néven 1931 szeptemberére valóban készen állt, arról tájékoztatták az előfizetőket, hogy a kiadóhivatal által október 1-ig kiküldött ügynevezett részvételi jeggyel jogosulttá váltak a villa elnyerésére. A döntést rövidesen meg is hozták, és október végén átadták a házat új tulajdonosának. Az eredeti elképzelésnek megfelelően 1932 második felében nekifogtak a következő ajándékvilla építésének is. A Herczeg-házat ugyanazon a telken, ugyanazon terv szerint építették, mint az első villát. Úgy tervezték, hogy november folyamán át is adják a házat új tulajdonosának. Az első ajándékháztól eltérően azonban erről már nem számolt be a lap.³⁸ Sőt a családi házak építése sem folytatódott, a villasor, illetve a kertváros nem formálódott tovább. Az akció viszont határozottan a társasház és a családi ház körül kikristályosodó, a középosztály lakásproblémáit érintő lakhatásdiskurzusból táplálkozott.³⁹ A pályaművek közzététele a lapban alaprajzok és homlokzati tervek, majd a győztes terv makettjének és a megépült ház fényképeinek formájában,⁴⁰ illetve az elsőként felépült ház győztes pályatervéről a laptulajdonos részvénytársaság által kiadott és az előfizetőknek eljuttatott képeslap a lakáspropaganda eszköztárába illeszkedett.

Pár évvel később egy másik napilap, a *Pesti Hírlap* is hasonló akcióba kezdett: ajándékvillát építtetett, amit az előfizetőinek meghirdetett rejtvénypályázat jutalmaként sorsolt ki.⁴¹ A lakóház már építés alatt állt, amikor 1933. december közepén a lap hírül adta a nyereményjátékot, de csak 1934 februárjában tette közzé magát a rejtvénypályázatot, az eredményhirdetésre pedig április

³⁸ A telekkönyvi bejegyzések szerint a tulajdonjog átruházására ajándékozási szerződés útján csak 1934 szeptemberében, illetve 1935 júniusában került sor. (BFL XV.37.d Budapesti telekkönyvi betétek. DJP [Duna jobb part] 19148. [15382/16. hrsz.]

³⁹ Egy harmadik nagy témát a vikendházépítés képezte, ez azonban nem tartozott a lakhatási problémák körébe.

⁴⁰ *Új Idők*, 1930/27–52. 567–568., 600–601., 627., 630., 666–667., 700–701., 735.; *Új Idők*, 1931/1–27. 77., 793.; *Új Idők*, 1931/39. Címlap; *Új Idők*, 1932/1–26. 764.; *Új Idők*, 1932/27–52. 357.

⁴¹ N. Kósa Judit: Lutrin nyert kényelem. *Népszabadság*, 2011. október 15. 10–11.

PÁRATLAN JUBILEUMI AJÁNDÉKAINK

BUDAI VILLA
Fészek-utca 4. sz.

Ez a gyönyörű modern, adómentes, négyzetes villa nemcsak pompás családi otthon, hanem mindenkor pénzre tehető, nagy-értékű vagyontárgy

MŰVÉSZI EREDETI FESTMÉNYEK
Műz díj: 20 gyönyörű eredeti magyar olajfestmény (bekeresztve).

100.000 PENGŐ
bolti áru könyv. Ezer díj: egy-egy díj száz - száz pengő értékű

AZ ONE IS LEHET

bármely ajándék tárgy. Kivételesen feltétel, hogy a jelenlegi régi, valamint a most belépő új előfizetők a jutalmak odaítélése időpontjáig előfizetők jogviszonyában kell szerepelniük. A jutalmak kiosztását még ez évben kezdjük meg.

1. kép. A kútvölgyi Fészek utca 4. szám alatti villa reklámja. *Pesti Hírlap*, 1933. december 17.

elején került sor.⁴² Majd az akciót megismételve 1935 karácsonyán a lap ugyanezen keretek között újból nyereményjátékot hirdetett, 1936 tavaszán sorsolva ki a szomszédos telken felépített második házat.⁴³ A Fészek utca 4. és 6. szám alatti kútvölgyi villák felépítése és odaajándékozása mögött azonban nem állt az *Új Idők*hez hasonló koncepció. Az *Új Idők*nek a kertváros-gondolatban gyökerező nagyívű elgondolása egy villanegyed kialakításáról a *Pesti Hírlap* akciójában csak halvány visszhangként jelent meg a villa műfajában, és az ajándékházak terveit sem adták közre. Az elsőként kisorsolni tervezett villáról megjelent

⁴² Az akció hírül adására 1933. december 17-én került sor, lásd *Pesti Hírlap*, 1933. december 17. 4. Az előfizetői nyereményjátékban való részvételhez a megfejtendő rejtvényt 1934. február 18-án tették közzé (A *Pesti Hírlap* páratlanul nagy jutalomakciója második csoportjának rejtvény pályázata. *Pesti Hírlap*, 1934. február 18. 3.), az eredményt pedig április 8-án hirdették ki (LÁSZLÓ Aladár: A *Pesti Hírlap* nagy jutalomakciója. *Pesti Hírlap*, 1934. április 8. 7–8.) A nyerteseket kihirdető cikk mellett külön írásban is bemutatták a villát megkapó családot, lásd A Bujárszky-család átvette a *Pesti Hírlap* ajándék-villáját. *Pesti Hírlap*, 1934. április 15. 5.

⁴³ *Pesti Hírlap*, 1935. december 25. 6.; A *Pesti Hírlap* páratlanul nagy jutalomakciója második csoportjának rejtvény pályázata. *Pesti Hírlap*, 1936. április 12. 4.; LÁSZLÓ Aladár: A *Pesti Hírlap* nagy jutalomakciója. *Pesti Hírlap*, 1936. május 31. 11–12.

ugyan egy látványterven alapuló reklámkép a lapban,⁴⁴ alaprajzot azonban nem közöltek, ahogy a második villáról már látványtervet sem⁴⁵ (1. kép). Ily módon az akció építészeti kontextusa lényegében hiányzott, nem ágyazódott be a lakhatási diskurzusba.

Egy új műfaj születése: a lakásreklám megjelenése a lakásépítésben

A lakáshirdetés műfaja már évtizedek óta létezett Budapesten a bérházbeli lakások bérbeadását szolgálva. Az öröklakások terjedésével azonban a lakások hirdetése új tartalmat kapott, mivel a bérlakásokhoz képest egészen más értékesítési gyakorlatot kívántak meg a társasházi lakások. Az egyéni megrendelésre készülő családi házhoz, illetve villához képest a vállalkozók által nagyobb tömegben épített és immáron külön tulajdonként megszerelhető lakások eladásához piaci eszközökre volt szükség. A fordulópontot a társasházi törvény megalkotása jelentette 1924-ben (1924. évi XII. tc.), amely lehetővé tette az egyes lakások külön-külön való telekkönyvi bekebelezését, így módon bevezetve a mai értelemben vett, a közös tulajdonú részek mellett a lakások mint albetétek egyenként telekkönyvezett tulajdonából álló társasházat. Szövetkezeti alapon ugyan kis számban már a 20. század első évtizedétől kezdve épültek Budapesten társasházak, az új tulajdonjogi formát bevezető és ezzel a világháború miatt leállt lakásépítést a magánépítkezés ösztönzésével újraindítani szándékozó társasházi törvény megszületésével azonban társasház-építési konjunktúra alakult ki.

⁴⁴ *Pesti Hírlap*, 1933. december 17. 4. Minden bizonnyal ugyanezt a látványtervet használták a lap újszerű reklámjában is, amelyen szintén közölték – színesben – a villa képét: „Már előhózzák a lap újszerű reklámját és nézegetik a villa színes rajzát.” (LÁSZLÓ Aladár: I. m. 1934. április 8. 8.)

⁴⁵ A két villáról csak leírást adtak, lásd Látogatás a Fészek-utcában egy épülő boldog „fészeknél”. *Pesti Hírlap*, 1933. november 26. 3.; Látogatás a Fészek-utca 6. sz. alatt a Pesti Hírlap épülő budai villájában. *Pesti Hírlap*, 1936. május 3. 5. Az első villa kisorsolása után a *Képes Pesti Hírlap*ban két fotó is megjelent a villáról és annak új tulajdonosáról, lásd A Pesti Hírlap budai villája és a villa nyertese. *Képes Pesti Hírlap*, 1934. április 15. [3.]

A piaci terméket itt már nem egy-egy bérház jelentette, hanem egy-egy öröklakás, alkalmazkodva a lakásba hagyományosan befektető középosztályi tőke összezsugorodásához. Átalakult a társasházak szervezése és építése is: a főszerepet a lakásépítő vállalkozások vették át, s velük együtt megjelent a lakásreklám műfaja is. A társasházak szervezésének, illetve a lakások értékesítésének szerves részévé váltak azok a brosúrák, amelyek a célközönséget megszólítva tartalmazták a ház és a környék bemutatását, a ház lakáskínálatának leírását, látványtervekkel, alaprajzokkal, valamint a makett vagy esetleg a már felépült ház fotóival illusztrálva. Ezek a reklámkiadványok nemcsak vizuálisan mutatták be az adott házat, hanem leírást is adtak, amely a konkrét házhoz keresztül a társasház fogalmának diszkurzív megteremtéséhez is hozzájárultak.⁴⁶

A társasházépítést megelőzően erre a fajta lakásreklámra nem volt szükség: a többlakásos házak építése és értékesítése nem igényelte a potenciális vásárlói kört megcélzó reklám eszközeit. A fővárosi lakóházak döntően megrendelésre épültek, egy üres vagy egy lebontandó, esetleg átalakítandó házzal beépített telek megvétele nyomán, a telektulajdonos mint építető felkérésére. Ennek az időszaknak volt jellemző értékesítési módja a háztulajdonos általi eladás, illetve az ingatlanközvetítő ügynökök bevonása. Mindkét esetben a napilapok apróhirdetési rovatában jelentek meg az eladásra váró bérházak. S ugyanitt tették közzé a közvetlenül az első világháború előtt és az első háborús évek alatt megalakult, bérházak építésére és értékesítésére specializálódó újfajta részvénytársaságok is a hirdetéseiket.⁴⁷ Miután itt a bérház már nem egyedi megrendelésre épült, hanem egy ingat-

⁴⁶ Például a Centrum Szövetkezet által készített nyolcoldalas brosúra a XI., Eszék utca 13–15. szám alatt épülő társasházáról: OSZK, Plakát- és Kinyomtatványtár. 1928/9. Építészet-téma. „Turánudvar” Társasház-szövetkezet prospektusa, 1929. január.

⁴⁷ E típust képviselte az 1911-ben megalakult Székesfővárosi Lágymányosi Bérházépítő és Értékesítő Rt.; az 1914-es Mester utcai Bérházépítő Rt. és a Mozdony utcai Bérházépítő Rt.; valamint az 1915-ös Alpár utcai Bérházépítő Rt. Bár egy részük egyetlen ház felépítésére alakult, más része viszont általában is tervezte a bérházépítésben, -kezelésben és -értékesítésben való részvételét. Erre a cégalapítási hullámra reflektált: A házépítő társaságok tevékenysége. *Pesti Napló*, 1910. november 15. 22.

lanfejlesztő fektetett be tőkét a telekvásárlásba és az azon való lakóházépítésbe, a saját finanszírozásában felépült lakóházat már készen értékesítve, ez a beruházási forma már igényelhetette volna a reklámot. Reklámprospektusokat azonban ez a lakóházépítési forma sem termelt ki, s ezek a kísérletek egyelőre sikertelennek bizonyultak.⁴⁸ Maguk a bérlakások is hirdetések útján kerültek forgalomba, részben a napilapokban közzétett apróhirdetések, részben a kapualjakban kifüggesztett hirdetőcédulák révén.

A reklámcélra használható vizuális eszközök meglehetősen szegényesek voltak. A lakóházak – legyen szó akár soklakásos házról vagy családi házról, villáról – cizellált képi ábrázolásának sem hagyománya, sem kidolgozott eszköztára nem állt rendelkezésre Magyarországon a társasházépítésre specializálódó vállalkozások 1925 utáni felbukkanásakor, sem az építészet, sem a szociálpolitika terén.⁴⁹ Az építészek és építési vállalkozók használtak ugyan mintakönyveket az üzletkötéshez,⁵⁰ ezek azonban távol álltak azoktól a típuskatalógusoktól, mint amilyenek például az amerikai családi házak piacán voltak forgalomban a két világháború között is.⁵¹ Ezek az amerikai típuskatalógusok ter-

⁴⁸ Üzleti sikertelenségeikre utalt a következő cikk: Házépítő társaságok vesztesége. *Pesti Napló*, 1915. február 10. 13.

⁴⁹ A francia építészet, szociálpolitika és lakásreform-mozgalom 19. század végén és 20. század elején a lakhatás témakörében használt vizuális eszköztárhoz tartozó képanyagot lásd Marie-Jeanne DUMONT: *Le logement social à Paris 1850–1930. Les habitations à bon marché* [A szociális lakás Párizsban 1850–1930. A HBM-ek.] Liège, Mardaga, 1991.

⁵⁰ Mintakönyvek, illetve mintalapok használatára utalnak: A Művészet „Kis családi ház” pályázata. *Magyar Pályázatok*, 1903/7. 2.; MÜLLER PÁL: Tér és Forma. (Ismertetés.) *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1928/31–32. (1928. augusztus 5.) 206. Az építészeti mintakönyveknek a 18. század közepe és a 20. század eleje közötti európai használatához lásd DERY Attila–MERÉNYI Ferenc: *Európai építészet 1750–1918. A polgárosodó Európa építésze a 18. század közepétől az első világháborúig*. Terc Kiadó, Budapest, 2004. 316–319.

⁵¹ Ezúton is köszönöm Takács Bálintnak, hogy felhívta a figyelmemet ezekre a kiadványokra. A katalógusok az amerikai csomagküldő kereskedelem szervezését képezték, ami a családi házakra is kiterjedt. Alapját az Egyesült Államokban és Kanadában a 20. század első felében elterjedt és népszerű, előregyártott elemekből összeállítható ház jelentette (többek között kit house, mill-cut house, mail order home megnevezés alatt). Az Aladdin Company 1908 és 1954 között évente kiadta családirház-katalógusát, amivel nem állt egyedül az amerikai piacon. Éves katalógusaikat lásd <https://www.cmich.edu/library/>

mékkatalógusként funkcionáltak, a megvásárolható családház-típusokat társadalmi-kulturális önmeghatározást is sugalló szöveges leírással, külső és belső fotókkal, alaprajzzal, valamint berendezési mintával mutatva be. A mintakönyvektől eltérően mint tömeghasználatra szánt reklámkiadványok verbális és vizuális hatásokkal egyszerre igyekeztek befolyásolni a fogyasztókat.

A nem annyira üzleti, mint inkább propagandacélú reklám által használt képi ábrázolás első példái a korai budapesti társasházak felépülésével jelentek meg. Az első budapesti szövetkezeti házakat létrehozó Országos Tisztviselő Szövetség Aréna úti szövetkezeti házáról képes postai levelezőlap készült.⁵² A ház felépülését azonban nem követte szélesebb propaganda, ahogy a szövetség többi társasházáét sem. Az első világháború előtti társasházépítő szövetkezeti mozgalom a maga egészében nem épült be a korabeli építészeti diskurzusba, az újonnan felépült társasházakról nem jelentek meg építészeti írások. S bár a szociálpolitikai írások reflektáltak a társasházmozgalom megjelenésére, a vizuális megjelenítéssel azok nem foglalkoztak. Reklámra pedig nem volt szükség ebben az időszakban, miután a társasházépítés még a szövetkezeti mozgalomba ágyazódott, a tagtoborzás pedig a középosztályi életvitel szerves összetevőjét képező egyesületi életre, valamint a foglalkozás-, illetve hivatásbeli személyes kapcsolattrendszer bevett csatornáira épült, s nem az üzleti reklámra: „A társasházépítő köztisztviselők rendszerint egy hivatalban vannak alkalmazva, ezt a tömörülést jóbarátok és vérrokonok családjai egészítik ki, úgy hogy egy társasházhoz szükséges létszámot aránylag nem nehéz összehozni.”⁵³

clarke/ResearchResources/Michigan_Material_Local/Bay_City_Aladdin_Co/Catalogs/Pages/default.aspx (Letöltve: 2021. 01. 28.). Számos cég dolgozott hasonló árukatalógussal, ami az ilyen típusú kereskedelem bevett reklámműfaját alkotta. A témához lásd Daniel D. REIFF: *Houses from Books. Treatises, Pattern Books, and Catalogs in American Architecture, 1738–1950: A History and Guide*. Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 2000.

⁵² Árverési tételként lásd az 1910-ben megírt képes levelezőlapot: <https://www.darabanth.com/hu/nagyaukcio/26/kategoriak~Kepeslapok/Magyarország-10158/Budapest-VII-Hazepito-szovetkezet-haza-Arena-ut-64-mai-Dozsa-Gyorgy-ut-feluleti-sC3~II1469233/> (Letöltve: 2021. december 1.).

⁵³ Társasházak építése. *Magyarság*, 1931. március 29. X. Máshol arról írnak, hogy „a második számú Szent Imre-társasház (Fadrusz-utca 4.) lakrésztulajdo-

Az 1924. évi törvényen alapuló társasházak építése viszont az öröklakások értékesítéséhez nélkülözhetetlenné tette a szélesebb közönséghez eljuttatott reklámot. Akár arról volt szó, hogy a leendő lakástulajdonosoktól gyűjtötték be az építkezéshez szükséges tőkét, akár arról, hogy a beruházó a már elkészült lakások eladásával jutott befektetett pénzéhez és a haszonhoz, a bérházak eladásához képest nem egy, hanem jóval több vevőt kellett egyidejűleg megnyerni az üzletnek. A lakásépítési tematikájú szórólapok és prospektusok a budapesti társasház-alapítások második szakaszában, a bérházak társasházzá alakítása során bukkantak fel először, az 1920-as évek elején.⁵⁴ A villamosok utastereiben elhelyezett hirdetőkön fekete-piros nyomású reklámlapok jelentek meg⁵⁵ (2. kép). A társasházépítés beindulásával és az arra

2. kép. A Baráth és Társa cég öröklakásokat hirdető villamosplakátja, 1923 (BFL XIV.93)

nosai nagyrészen a Horthy Miklós-úti első társasház lakrésztulajdonosainak rokonaiból, jóbarátaiból és ismerőseiből rekrutálódott”. (Hosszúlejáratú kölcsönnel épül fel az 1933 évi új Szent Imre társasház. *Magyarság*, 1933. március 19. 26.)

⁵⁴ Például martonosi Baráth Lajos építész cége már a bérházak társasházzá alakítása során használt reklámprospektusokat: „Prospektust is kaptak a lakók, amely részletesen ismerteti az ingatlan fekvését és jövőjét, valamint az öröklakások utolérhetetlen előnyeit.” (Akik a háztulajdonosok szabad rendelkezési jogát várják. *Magyarság*, 1922. december 1. 5.)

⁵⁵ A martonosi Baráth Lajos által lebonyolított házparcellázásokat kísérték ilyen reklámanyagok: BFL XIV.93 5. nagydoboz. Nyugta 1000 példány villamosplakátról, 1923. április 27.; BFL XIV.93 5. nagydoboz. Nyugta 1500 példány fekete és piros nyomású villamosplakátról, 1923. március 29.

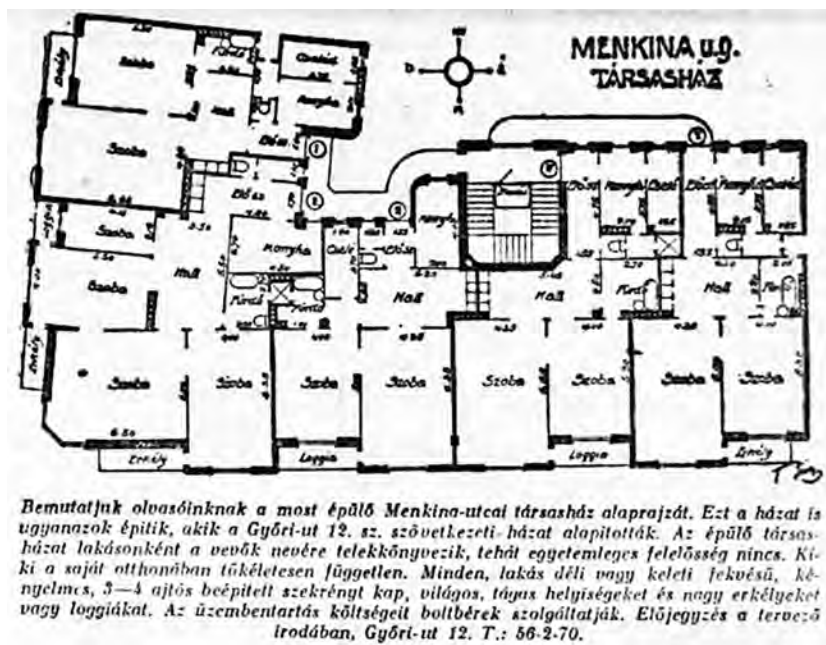
3. kép. A németvölgyi Bösörmezői úti Horthy-telep helyszínrajza a Tiszti és Tisztviselői Társasházépítő Szövetkezet prospektusában, 1927 (BFL XIV.93)

szakosodó cégek szaporodásával azután a prospektusok száma is arányosan növekedett⁵⁶ (3. kép). 1926 májusában Centrum Házépítő és Ingatlanvállalat mint Szövetkezet néven jött létre az az első nagy fővárosi társasházépítő vállalkozás, amely a háború után elsőként fogott bele az öröklakás-építést kísérő propagandába, s ezen a terepen egyrészt úttörő, másrészt éveken át a legintenzívebb reklámtevékenységet folytató cégnek bizonyult. Nemcsak a lakásokat alaprajzokkal kínáló brosúrákban rejlő lehetőségeket használta ki,⁵⁷ hanem úttörő módon terjesztette ki propagandáját a napisajtóra is.

Az öröklakásreklámnak ugyanis bevett csatornájává váltak a napilapok. Az 1920-as évek második felének öröklakásokra vonatkozó apróhirdetése után az 1930-as évektől kezdtek megjelenni különböző lapokban azok a szöveges vagy képes reklámok, amelyek újonnan épülő társasházak eladó lakásaira hívták fel

⁵⁶ Az építető cég által kiadott reklámprospektusra utal többek között: Új társasházak Buda előkelő negyedeiben. *Magyarság*, 1932. október 16. 28. A prospektusok azonban csak szórványosan érhetők el közgyűjteményekben.

⁵⁷ OSZK, Plakát- és Kisnyomtatványtár. 1928/9. Építészet-téma. „Turánudvar” Társasház-szövetkezet prospektusa, 1929. január. A cég által használt prospektusokat említik többek között a következő cikkek: Aki beköltözés előtt nem fogad el pénzt az öröklakásért... *Magyarság*, 1931. április 19. 27.; Egész utcákat épít be a „Centrum”. *Magyarság*, 1931. augusztus 30. 22–23.; A Centrum olcsó öröklakás akciója. *Magyarság*, 1933. április 2. 25.; A „Centrum” legújabb kertés társasházai és társasvillái. *Magyarság*, 1932. április 24. 26. Kimondottan alaprajzos prospektust említ: Öröklakás, mint tőkebefektetés. *Budapesti Hírlap*, 1935. szeptember 29. 11.

4. kép. A németvölgyi Menkina János utca (ma Tartsay Vilmos utca) 9. szám alatti társasház reklámja alaprajzzal. *Magyarság*, 1932. március 27. 47.

a figyelmet, sokszor látványtervvvel, alaprajzi ábrával és fotóval együtt⁵⁸ (4. és 5. kép). A Téglá Házépítő és Telekvásárló Rt. az *Új Időkben* közzétett hirdetéseiben egyszerre több tervezett társasházát is reklámozta látványtervekkel⁵⁹ (6. kép). A hirdetés vizuális megkomponáltsága plakátra emlékeztetett, s minden valószínűség szerint a cég szórólapjának vagy brosúrájának címloldalát használták fel ebben a formában is.

Ami a Centrumot illeti, amellet, hogy prospektusokat készített és a napilapok apróhirdetési rovatában reklámozta a házait, illetve hirdette maradék lakásait, a megalakulása utáni második üzleti évétől kezdve már olyan, akár többhasábos cikkeket

⁵⁸ Például: *Budapesti Hírlap*, 1931. május 17. 2. A lap többször is közölte a ház hirdetését, időnként az építési folyamatot dokumentáló fotóval együtt. Továbbá: A tőkéletes öröklakás. *Magyarság*, 1932. május 22. 27.

⁵⁹ *Új Idők*, 1931/1–27. 484.

5. kép. Meg nem valósult társasház reklámja távlati képpel és alaprajzzal a Lágymányosi utca és a Kende utca sarkán. *Magyarság*, 1932. április 17. 26.⁶⁰

is megjelentetett, amelyek öröklakásos házait a társasház-propagandába ágyazottan reklámozták.

Kizárólag e cég esetében volt jellemző, hogy a társasházépítés témájával intenzívebben foglalkozó napilapok – mindenekelőtt a *Magyarság* és időnként két másik lap, a *Budapesti Újság* és a *Nemzeti Hírlap* is – rendszeresen közöltek írásokat az általa épített vagy építeni tervezett házakról, folyamatosan nyomon követve a cég tevékenységét. A *Magyarság*ban 1928-ban kezdtek megjelenni efféle népszerűsítő cikkek,⁶¹ amelyek azután a következő évek során bevett részeivé váltak a lapnak,⁶² s miután 1931 tavaszán megindult a *Hogyan építkezünk?* rovat, onnantól kezdve ennek váltak megszokott elemeivé. A *Magyarság* egyetlen más cégnek sem biztosított cikkei révén ilyen elsőrendű reklámot. Igaz, a Centrum volt az öröklakás-épi-

⁶⁰ Öröklakásos társasház a Műegyetemnél. *Magyarság*, 1932. április 17. 26. A terv nem valósult meg, ugyanúgy, ahogy ezen cégnek a XI., Karolina út és Elek utca sarkára tervezett másik társasháza sem: Öröklakások – ahol a tulajdonos közvetlenül az építő vállalkozóval szerződik. *Magyarság*, 1932. március 27. 46.

⁶¹ Mint például a Nap-udvart reklámozó cikk: Kertés társasház a Horthy Miklós-úton. *Magyarság*, 1928. május 27. 18.; A „Centrum” öröklakásai. *Magyarság*, 1928. szeptember 8. 18.

⁶² Lásd többek között A „Centrum” újabb kertés társasháza. *Magyarság*, 1929. február 24. 17.; Az én házam – az én váram. *Magyarság*, 1929. december 15. 16.; Szent István-udvar. *Magyarság*, 1930. június 8. 10.

GYÓZD JÓN MEG

LEGSZÉBB - LEGOLCSÓBB

ÖRÖKLAKÁSOK

A VÁROS MINDEN RÉSZÉN

„TÉGLA” HÁZÉPÍTŐ-TELEKVÁSÁRLÓ RT. - NAL
IV. VÖRÖSMARTY-TÉR 2.

Új öröklakások épülnek.

A „Tégla” Házépítő és Telekvásárló Rt. (Vörösmarty-tér 2. Tel. 80108) rövidesen megkezdí nagyszabású építési programjának keresztülvitelét így öröklakások épülnek a következő telkeken :

Böszörményi-út 13-15 sz. a.,
 Szt. János tér 1. sz. a.,
 Avar- és Bán-utca sarkán,
 Villányi-úton,
 Horthy Miklós-úton,
 Bertalan-utcában,
 Retek-utca 77. sz. a.,
 Zsigmond-utca 108-110. sz. a.,
 amelyek július-október hónapban már beköltözhetőek lesznek. Díjtalan ismertetést és terveket készséggel küld az iroda.

6. kép. A Tégla Házépítő és Telekvásárló Rt. társasházhirdetése látványtervekkel. *Új Idők*, 1931/1-27. 484.

tés terén a leghosszabb időn keresztül és a legnagyobb volumenel működő vállalkozás, így amikor a lap olykor-olykor egy-egy másik nagyobb cég vagy kisebb építési vállalkozó társasházépítő tevékenységére is ráirányította a figyelmet,⁶³ e cikkek szórványos, eseti jellege megfelelt az ebben az üzletágban tevékenyke-

⁶³ Például Gábor Miklós vagy vitéz Darvas Lajos mérnökök öröklakás-építéseit: Öröklakásos társasházak tulajdonjog bekebelezésével. *Magyarság*, 1931. április 5. 46.; Az öröklakásépítő vállalkozó tapasztalatai. *Magyarság*, 1933. április 16. 28.; Felépült a „Városmajor-park” társasvilla. *Magyarság*, 1933. július 9. 28. A társasházépítésbe is beszálló nagy cégek közül a lap többször is irt a Budapesti Ingatlanbank Rt. lakásépítkezéseiről: A Budapesti Ingatlanbank Rt. városmajori második társasházánál a kertés családi otthon megoldását valósítja meg. *Magyarság*, 1933. június 4. 28-29.; Épül a Budapesti Ingatlanbank Rt. városmajor utcai második társasháza is. *Magyarság*, 1933. július 9. 28-29.

dők széles palettájának és a vállalkozások sokszor efemer jellegének. A Centrum sajtóbeli jelenléte viszont kihívásként hatott a konkurens vállalkozásokra. Az egyik komolyabb riválisuk, Balogh Jenő Zoltán ezt egy saját pénzén indított önálló lappal – *Az Öröklakás* – próbálta ellensúlyozni 1930-ban.⁶⁴ A rövid életű kiadvány az öröklakáseszme melletti propagandisztikus cikkek mellett a cég lakásait reklámozta bőségesen közölt látványtervekkel és alaprajzokkal.⁶⁵

Egy régebbi műfaj új lendületben: a lakásépítési kiállítások

A nemzetközi lakásügyi gondolkodásnak a kiállítás már évtizedek óta integrálódott műfaját jelentette.⁶⁶ A modern építészet azonban a bevett kereteken túlmenően kiemelt szerepet tulajdonított neki a lakosság építészeti felvilágosításában, nevelésében.⁶⁷ A képzőművészet avantgárd irányzatainak eszközkészlete, illetve a reklám hétköznapiakat egyre jobban behálózó jellege

⁶⁴ Rivalizálásuk a társasház két szervezeti formája, a szövetkezeti és az ügynevezett intézményes forma közötti küzdelemként jelent meg, míg ugyanis a Centrum a szövetkezeti keretknél maradt, addig Balogh Jenő Zoltán az 1924. évi törvény alapján alakuló társasházak építésére állt rá. A rivalizálásnak Balogh Jenő Zoltán üzleti kudarcai miatt 1932-ben elkövetett öngyilkossága vetett véget.

⁶⁵ Hogy pontosan hány számot ért meg, nem tudjuk, egyetlen lelőhelyén, az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében az 1930 júniusa és 1931 májusa között kiadott öt szám található meg.

⁶⁶ A városrendezés nézőpontjából veszi sorra a 20. századi nemzetközi és lokális építészeti kiállítások típusait: Robert FREESTONE–Marco AMATI: Exhibitions and town planning culture: An Australian perspective. *A|Z ITU Journal of Faculty of Architecture*, 2011/1. 25–39. https://jag.journalagent.com/itujfa/pdfs/ITUJFA-03371-DOSSIER_ARTICLES-FREESTONE.pdf (Letöltve: 2021. 01. 28.). A következő típusokat különböztetik meg: városi, nemzeti és nemzetközi kiállítások, életnagyságban megtervezett kiállítási környezettel, illetve élő terepen bemutatva; konferenciák kiállítással kísérve; utazó kiállítások propagandisztikus céllal; alkalmi kiállítások; iparművészeti, építészeti és lakhatási kiállítások; állandó városi kiállítások és múzeumok, változó anyaggal.

⁶⁷ Kristiana HARTMANN: I. m. 261–266. A modern építészeti kiállítások rövid áttekintéséhez lásd Fernando GUILLERMO VÁZQUEZ RAMOS: Architecture exhibitions: chronology of a modern cultural phenomenon and some inquietude. *arq.Urb*, 2017/20. 125. <https://revistaarqurb.com.br/arqurb/article/view/131> (Letöltve: 2021. 12. 05.).

ráadásul újfajta vizuális horizontot teremtett ezen a területen is.⁶⁸ Ahogy a Berlinben 1931-ben rendezett német építési kiállításról (*Deutsche Bauausstellung*) beszámoló írás fogalmazott: „A kiállítás szakjelleggel bír, de nem csak szakembereknek szól, mert bemutatási modora rendkívül könnyen érthető és propaganda jellegű. Stílusa a mai divat. Előadási módja többnyire a színes tömegképekkel való jelzés, a lehető legkevesebb felírással, de szembeöltő figurákkal [...]”⁶⁹ Magyarországon azonban a lakhatási témájú kiállítás a nemzetközi viszonyoktól eltérően meglehetősen korlátozott múlttal rendelkezett, s tulajdonképpen csak a két világháború közötti időszakban teremtődött meg.

Itt a lakásművészeti-lakberendezési kiállítások jelentettek régebb óta létező műfajt, amelyeken a lakásberendezéseket üzleti céllal, akár komplett lakóhelyiségek formájában mutatták be. Az ilyen jellegű kiállításoknak engedett teret a szecessziós iparművészet, miután egyik alapeszméjét éppen a lakás összművészeti megalkotásának igénye adta, összekapcsolódva a művészi szintű kézműipari előállítás iránti elköteleződéssel. Az Országos Magyar Iparművészeti Társulat az 1899-es karácsonyi kiállításán egy művészek által megalkotott ötszobás lakás berendezését tervezte bemutatni a modernség jegyében, s felmerült a gondolat, hogy a lakáskiállítást állandósítsák is az Iparművészeti Múzeumban.⁷⁰ 1911 őszére a társulat egy újabb, megint lakásművészeti kiállítást tervezett a Technológiai Iparmúzeumban, ahol négy lakást szándékoztak bemutatni: egy ötszobás, drágább berendezésű lakást, egy háromszobás „polgári”, azaz a középosztályi átlagnak megfelelő lakást, egy kétszobás olcsóbb kategóriát, és egy

⁶⁸ A 20. század első felében rendezett egyes modern építészeti kiállításokon használt prezentációs formákhoz lásd Fernando Guillermo VÁZQUEZ RAMOS: I. m. A szerző külön kiemeli az axonometrikus ábrát, mint a modern építészet jellegzetes reprezentációs formáját: Uo. 125. A kiállításbelsőkről készült korabeli fotókhoz lásd <http://www.postalesinventadas.com/2012/08/deutsche-bauausstellung-berlin-1931.html>; <https://www.moma.org/calendar/exhibitions/2044> (Letöltve: 2021. 03. 14.)

⁶⁹ WOSSALA Sándor: A modern városrendezés és építkezés a berlini építési kiállítás világitásában. *Városi Szemle*, 1931/5. 782.

⁷⁰ Állandó lakáskiállítás az iparművészeti múzeumban. *Magyar Szemle*, 1899. augusztus 13. 396. Az 1885-től megjelenő folyóirat korábbi számaiban nincs nyoma annak, hogy ilyen jellegű kiállításra ezt megelőzően lett volna példa.

egyszobás legénylakást.⁷¹ Ugyanakkor a lakberendezési, lakás-művészeti kiállításokról – s ezek keretei között az életmódreformmozgalmaknak köszönhetően jelentkező külföldi kezdeményezésekről – is lehetett értesülni a lapokból,⁷² ugyanúgy, ahogy a kereskedelmi célú külföldi, részben nemzetközi lakáskiállításokról is, amelyek a lakásépítéssel és a lakásberendezéssel kapcsolatos iparok megismertetésére szolgáltak.⁷³

A lakásművészeti bemutatók mellett a lakhatási kiállítások másik típusa, a lakásügyi, azaz szociálpolitikai irányultságú kiállítás viszont Magyarországon még nem létezett, annak ellenére, hogy nemzetközi viszonylatban már több évtizedes hagyománya volt. A világkiállítások adták a keretét annak, hogy kialakult a lakásügy fejlődését és a szociálpolitika e téren elért vívmányait a nagyközönség számára prezentáló kiállítások gyakorlata. Az 1867-es párizsi világkiállításon makettek, tervek és a kiállítás idejére életnagyságban felépített házak formájában olcsó és egészséges munkáslakásokat mutattak be, amelyek – a III. Napóleon által készíttetett munkásházat leszámítva – a korszak gondolkodásának megfelelően a munkaadói gondoskodás jegyében születtek.⁷⁴ Az 1889-es ugyancsak párizsi világkiállításon külön szekciót szenteltek a munkásoknak szánt olcsó lakhatás (*habitation à bon marché*, röviden *HBM*) témájának, s egyidejűleg egy nemzetközi kongresszust is szerveztek a témában 1889 júniusában. A kiállításon egy külön utcát építettek fel életnagyságú munkásházakkal, az egészséges és az egészségtelen lakáskörülményeket is bemutatva.⁷⁵

⁷¹ Lakásművészeti kiállítást... *Építő Ipar*, 1911. március 26. 129–130.

⁷² A darmstadti művészkolónia készülő, „a polgári és hivatalnok-osztály művészi lakásberendezését” bemutató építészeti és lakberendezési kiállításáról adott hírt a következő cikk: Lakáskiállítás. *Budapesti Napló*, 1903. július 3. 7.

⁷³ 1908. június és szeptember között Párizsban rendezték meg a 2. nemzetközi lakáskiállítást, ahol nemcsak az építőipar újdonságait mutatták be, hanem terveket és kész berendezéseket is: A második nemzetközi lakáskiállítás. *Építő Ipar*, 1908. augusztus 9. 318. Berlinben is évente rendeztek úgymond modern lakáskiállítást: Az elektromosság népszerűsítése. *Molnárók Lapja*, 1912. június 8. 865.

⁷⁴ Patrick KAMOUN: Le logement à l'exposition 1867–1912. [A lakás mint kiállítási tárgy 1867–1912] *Diagonal*, 136, mars-avril 1999. 40–41.

⁷⁵ Uo. 41.

A világkiállítások mellett idővel megjelentek a specifikusan lakhatási bemutatók is. Az 1908 júniusa és szeptembere között megrendezett párizsi második nemzetközi lakásügyi kiállításon a lakóházépítés és a lakberendezés eredményeit lehetett megtekinteni, többek között kistulajdonosoknak szánt modellházakat is.⁷⁶ A nemzetközi lakásügyi szervezetek megalakulásával összefüggésben is rendszeressé váltak a lakásügyi tematikájú kiállítások, kísérő programként kapcsolódva a néhány évente megtartott kongresszusokhoz. A Congrès Internationaux des Habitations à Bon Marché (az olcsó lakhatás nemzetközi kongresszusai⁷⁷) Bécsben 1910 nyarán megrendezett IX. nemzetközi lakásügyi kongresszusát kísérő lakáskiállítást a rendezvény helyszínétül is szolgáló Iparművészeti Múzeumban állították fel. Egyrészt teljes lakásberendezéseket mutattak be, másrészt pedig több ország – így Anglia és Németország – kislakásos telepeinek, illetve kertvárosainak, családi házainak biztosítottak bemutatkozási lehetőséget tervek és modellek révén.⁷⁸ Az eszmecserét kísérő alkalmi kiállítások mellett bevett gyakorlattá vált a rendező város lakásügyi eredményeinek megismerése szervezett kirándulások formájában. Az 1907 augusztusában Londonban megrendezett nyolcadik nemzetközi lakásügyi kongresszust – a Permanent International Housing Committee, illetve ennek tagja, a National Housing Reform Council szervezésében – például a várostól északra 1903-ban Ebenezer Howard koncepciója szerint felépült első kertváros, Letchworth meglátogatásával kötötték egybe.⁷⁹ Alkalmi kiállítás, valamint a lakásügyi vívmányok tevékenysége kísérte az olcsó lakhatás nemzetközi szervezetének tizedik, hágai kongresszusát 1913 szeptemberében.⁸⁰

A lakhatási kiállítások már az első világháború előtt nemcsak a szakértők érdeklődését kielégítő, hanem határozottan a lakos-

⁷⁶ Uo. 42.

⁷⁷ A szerző fordításában.

⁷⁸ P. A.: A IX. nemzetközi lakáskongresszus Bécsben. *Építő Ipar*, 1910. július 3. 271–272.

⁷⁹ P.: A londoni lakásügyi kongresszuson... *Városi Szemle*, 1908. 62.

⁸⁰ A X. nemzetközi lakásügyi kongresszus. *Munkásügyi Szemle*, 1913. március 10. 213–214.; Nemzetközi lakásügyi kongresszus. *Pesti Hírlap*, 1913. március 5. 16.

ság lakásügyi felvilágosítását szolgáló eszközzé kezdtek válni az újságok, röpiratok és gyűlések mellett, ahogy arról a *Városi Szemle* a német lakóegyletek tevékenysége kapcsán adott hírt 1909-ben: „mindenképpen hozzájárultak ahhoz, hogy a lakásügy eminenter szociális fontosságának tudatát az egész népességben terjesszék”.⁸¹ Mintaházak felépítése kiállítási keretek között a háború után is folytatódott. A Bauhaus 1923-as első kiállítására egy kísérleti lakóházat épített fel Weimarban, mégpedig úgy, hogy azt nem egy kiállítási területen állították fel, hanem maga a mintaház képezte az egyik kiállítási helyszínt.⁸² Az első világháború után ugyanakkor új korszak kezdődött a lakáskiállítások terén. Az új típusú lakáskiállítás egyik hangsúlyos ismeretőjegye az ismeretterjesztő, nevelő cél lett, ahol „a kiállítás nem zsúfolt kirakatsor, hanem organikus egységbe foglalt népoktatás”.⁸³ A modern lakásépítészeti kiállítás új típusát Stuttgart városvezetése teremtette meg 1927-ben, amikor egy, a város kezdeményezésére felépült telepet, a Weissenhofsiedlungot rögtön elkészülte után megnyitotta a látogatók számára.⁸⁴ Igaz, egy frissen elkészült telep beköltözés előtti bemutatásának volt világháború előtti előzménye Németországban: 1901-ben az újonnan felépült darmstadti művésztelepet a német nemzetközi építészeti kiállítás (*Internationale Bauausstellung*, röviden *IBA*) első rendezvényeként nyitották meg. Itt az ideologikus tartalmat az életmódreform mozgalma adta, viszont ez a fajta bemutatási mód a háború után mintává vált a szociálpolitikai beágyazottságú lakásépítési gyakorlatban, s az 1927-es stuttgartit 1932-ig másik öt Werkbundmintatelep elkészülte és megnyitása követte.⁸⁵ Másodikként Brnóban nyílt meg Nový dům (Új ház) néven egy mintatelep,

⁸¹ P. G. MÜLLER: Die deutschen Mietervereine Leipzig. *Városi Szemle*, 1909/4. 364.

⁸² A Haus am Horn az 1923-as Bauhaus kiállítás három helyszíne közül az egyik volt.

⁸³ R. t. dr.: Modern lakáskiállítás Baselben. *Nemzeti Újság*, 1930. augusztus 24. 21.

⁸⁴ U. E.: Lakás a gépkorszakban. A stuttgarti ház- és lakáskiállítás sivár szenzációi. *Magyar Jövő*, 1928. július 11. 7.

⁸⁵ FERKAI András: *Modern házak és lakóik. A Napraforgó utcai kislakásos mintatelep története*. Terc Kiadó, Budapest, 2019. 16–26.

amelyet a stuttgarti mintájára 1927 őszén kezdtek el tervezni, 1928 februárjában építeni, és 1928. szeptember 2-án nyitották meg tizenhat családi házzal. A telepet két hónapig, 1928. október 31-ig lehetett látogatni. 1929-ben Breslauban (Wrocław) nyitották meg a Deutsche Werkbund sziléziai bizottságának szervezésében azt a lakáskiállítást (Werkbundaussstellung Wohnung und Werkraum, röviden WUWA), ahol kísérleti telepként felépítve harminchét lakóépületet mutattak be. Zürichben 1931-ben épült fel a Neubühl-telep, majd gyors egymásutánban Bécsben és Prágában 1932-ben egy-egy újabb mintatelepe. A breslaui és a bécsi telephez az egyes épületeket külön-külön is bemutató katalógus készült, a zürichi Neubühlt pedig a *Neue Zürcher Zeitung* tárta külön mellékletben az olvasók elé.⁸⁶ Ugyanakkor a különböző nemzeti Werkbundok által létesített vagy támogatott mintatelepeken kívül más telepek esetében is bevetté vált elkészültük utáni bemutatásuk a nagyközönségnek. Így 1928 szeptembere és októbere folyamán egy építési és lakáskiállítás keretében tették megtekinthetővé a berlini Zehlendorfbán felépült kísérleti telepet (Siedlung am Fischtalgrund avagy Gagfah-Siedlung) hetvenöt családi házával és többalakos házainak negyven lakásával.

Az új műfaj első képviselőjéről, majd az azt más európai országokban is rövidesen követő továbbiakról a hazai szakfolyóiratok és a napilapok rendszeresen hírt adtak.⁸⁷ A mintatelepekiállításokra a kortársak is új típusú építőkiállításokként tekintettek. A *Magyar Iparművészet* 1928 őszén *Modern építőkiállítások* cím alatt rövid hírben hívta fel a figyelmet az új trendre: „A tavalyi stuttgarti kiállítás, úgy látszik, Németországban az építőkiállításoknak egy egészen új típusát teremtette meg. Ez az éppen elkészült lakóháztelepeknek beköltözés előtt való bemutatása.”⁸⁸ A hazai napilapolvasók részletesen értesülhettek az 1930

⁸⁶ Forrás: <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/3117/edition/3059/content?&action=ChangeMetaLangAction&lang=pl> (Letöltve: 2021. 01. 28.). Az 1929-ben Breslauban rendezett Wohnungs- und Werkraumaussstellung-ról (WUWA) több más építészeti folyóirat mellett a *Das Werk: Architektur und Kunst* című svájci szaklapban Hans Bernoulli is beszámolt: <https://www.e-periodica.ch/cntmng?pid=wbw-002:1929:16::1566> (Letöltve: 2021. 01. 28.).

⁸⁷ Modern építőkiállítások. *Magyar Iparművészet*, 1928/9. 208.; r. t. dr.: I. m.

⁸⁸ Modern építőkiállítások. *Magyar Iparművészet*, 1928/9. 208.

nyarának végén Bázelen megrendezett első svájci lakáskiállításról, a WOBA-ról (Wohnausstellung in Basel).⁸⁹ Megtudhatták, hogy egy külföldi modern lakáskiállítás többféle részlegből áll, úgymint: a szakasjtó bemutatkozása az új lakás témájában született folyóiratokkal és könyvekkel, valamint rajzokkal és tervekkel; a városfejlődés bemutatása modellekkel, grafikákkal; az egyes lakóhelyiségek bemutatása; a lakással, lakberendezéssel kapcsolatos árucikkek kiállítása; egy bejárható lakás felépítése a kiállítóterben; másrészt pedig, a kiállítás szabadtéri egységeként egy frissen felépített telep megnyitása a látogatók előtt.⁹⁰ Az 1920–1930-as évek fordulójától a „modern lakáskiállítás” fogalom lett, amely a külföldi példákat éppúgy lefedte, mint a hazaiakat.

A lakáskiállítás műfaja Budapesten is hirtelen sűrűsödéssel jelentkezett, több típusban ágazva szét. A szociálpolitikai irányultságú kiállítás nem építészeti szempontból közelített a lakhatás témájához, hanem annak társadalmi összefüggéseit szándékozott megvilágítani, illetve kritika tárgyává tenni. Ezzel a típussal első ízben 1926 nyarán lehetett találkozni a fővárosban, az 1926. május végétől augusztusig nyitva tartó Nemzetközi Embervédelmi Kiállításon, a városligeti Iparcsarnokban. A népességügyi, szociálhigiéniai kiállítás szervezőinek célja az volt, hogy „az embervédelemmel kapcsolatba hozható lakó, jóléti, higiéniai, testápoló és testnevelő, közellátási és egyéb célt szolgáló építményeket” mutassanak be, „főképp laikusok által is könnyen érthető modellek, perspektívák, esetleg közérthetően kifestett orthogonális képek, fényképek [formájában], kisméretű nagyarázós alaprajzokkal és jellemző feliratokkal ellátva”.⁹¹ A program szerint a kiállítási koncepció részét képezték a lakóépítmények is, s itt már megmutatkozott, hogy a szociálpolitikai mondanivalót közvetítő kiállítástípus a korszak olyan újonnan

⁸⁹ R. t. dr.: I. m.

⁹⁰ A WOBA-hoz lásd továbbá: <https://architecturbasel.ch/die-woba-in-basel-von-1930-einfuehrung>; <https://ein-haus-woba.ch> (Letöltve: 2021. január 28.)

⁹¹ OSZK, Plakát- és Kisnyomtatványtár. 1926/17. Kiállítás, múzeum (téma). A Magyar Képzőművészek Egyesületének építészeti szakcsoportja által kiadott felhívás, 1926. május 7.

alkalmazott demonstrációs eszközeivel él, mint a magyarázó ábrák, statisztikák, grafikonok, fotók.⁹²

E típus legmarkánsabb képviselői azonban a CIRPAC-csoport kiállításai lettek, amelyek az érvényben lévő építési szabályozásokat és az azokból is következő lakásviszonyokat kritizálták.⁹³ A CIAM szervezetébe tartozó építészek csoportjának első kiállítása 1931 szeptemberének első felében a budapesti Őszi Háztartási és Lakberendezési Vásáron volt látható. A kiállítás tárgyát az úgynevezett Kolház, azaz egy kollektív, vagy másként közös háztartású ház képezte, egy parkok közé épített nyolcemeletes soklakásos sávház formájában elképzelve. A bemutatón ennek az elképzelt háznak a lakóhelyiségeit rendezték be, magyarázó tablókkal kísérve, a modern város- és lakásépítés elveit propagálva.⁹⁴ Így a látogatók megtekinthették a kollektív ház egy emeletén előforduló lakóhelyiségeket, az azokba tervezett berendezéssel együtt: egy férfi és egy női lakóhálót tartalmazó cellapárt, egy

⁹² A kiállításról szóló legrészletesebb korabeli beszámolókból sem derül ki, vajon milyen arányban, milyen összefüggésekben jelent meg a bemutatón a lakástéma. Valószínűleg nem önálló témaként, hanem a tuberkulózis vagy a munkáskérdés tárgyalása hívta elő a lakáskörülmények problémáját is. Az utóbbi esetben ez biztosan állítható, mert a Mezőgazdasági Múzeum mezőgazdasági munkásházmodellekkel szerepelt. (Mit láthatunk a budapesti Nemzetközi Embervédelmi Kiállításon? *Budapesti Hírlap*, 1926. július 10. 4.) Más beszámoló is utal a lakhatási téma jelenlétére, még ha csak korlátozottan és vidéki vonatkozásban is: „A gazdasági csoport a városok egészségügyének, a lakásépítésnek, [...] a termékeit öleli fel.” (Május 29-én nyílik meg az embervédelmi kiállítás. *Pesti Hírlap*, 1926. április 14. 4.) Illetve: „Igen kedves a Faluszövetség kiállításában egy mintafalu modellje [...]” (Mit láthatunk a budapesti Nemzetközi Embervédelmi Kiállításon? III. *Budapesti Hírlap*, 1926. július 17. 6.) Az építészeti kiállítások újfajta nemzetközi eszköztárához lásd WOSSALA Sándor: I. m. 781.

⁹³ A CIRPAC-csoport a CIAM kongresszusait előkészítő Comité International pour la Résolution des Problèmes de l'Architecture Contemporaine (Nemzetközi Bizottság a Kortárs Építészet Problémáinak Megoldására) magyar szekcióját jelentette. A csoport kiállításaihoz lásd GÁBOR Eszter: I. m. 8–20.; FERKAI András: *Molnár Farkas*. Terc Kiadó, Budapest, 2011. 190–201. Külföldi mintaként szolgált számukra a Proletarische Bauausstellung című kiállítás (PAMER Nóra: I. m. 64.), amelyet az 1931. május elejétől augusztus elejéig Berlinben megrendezett Deutsche Bauausstellung ellenpontjaként hozott létre a magát Kollektív für sozialistisches Bauen névvel illető, forradalmi építészekből, építőmunkásokból és diákokból álló csoport.

⁹⁴ STERN Károly: A CIRPAC magyar szekció kollektív-ház kiállítása. *Tér és Forma*, 1931/10. 331–334.

gyerekszobát, valamint egy közös használatú konyha-ebédlőt. Második kiállításukra, amely vándorkiállításaként működött, fél évvel később, 1932. március 3. és 10. között került sor a progresszív képzőművészet mellett más területek felé is nyitott Tamás Galériában⁹⁵ *Új építésért* címmel.⁹⁶ A tárlat rövid szünet után, március 26. és április 10. között új helyszínen, a Magyarországi Magántisztviselők Szövetségének székházában, az Andrássy út 124. szám alatt lett ismét látogatható.⁹⁷ A köztes időben, március 12-től pedig a Mérnökegylet *Hogyan építsünk?* kiállításán szerepelt ugyanez az anyag. Az építészcsoporthoz ezúttal az ország lakásviszonyaira és lakásépítési problémáira kívánt rávilágítani, táblázatok, statisztikai kimutatások segítségével.⁹⁸ Fél év múlva még egy kiállítást rendezett az építészcsoporthoz *Építsetek gyermekeitekért* címmel, „amely a gyermek, a nő és az egészséges otthon kapcsolatát ismerteti tanulságos képekben és statisztikai táblázatokban”.⁹⁹ A kiállítás a városligeti Iparcsarnokban rendezett, 1932. szeptember 1-jén megnyíló IV. Országos Kézművesipari Kiállítás, illetve az azon belüli Őszi Lakberendezési Vásár keretei közé illeszkedett, s a tavaszi kiállítás anyagát fejlesztette tovább. Az anyaságtól a városig, azaz a gyermek és a nagyváros, illetve a lakás kérdéskörével foglalkozva.¹⁰⁰ Változatlanul statisztikai adatokra, diagramokra és fotómontázsokra épülő tablókön mutatták be más társadalmi problémák mellett a lakásépítés

⁹⁵ Tamás Henrik galériájának képzőművészeti kiállításaihoz lásd S. NAGY Katalin: *Emlékkavicsok. Holocaust a magyar képzőművészetben 1938–1945*. Glória Kiadó, Budapest, 2006. 73–76.

⁹⁶ Az új építésért rendezett... *Népszava*, 1932. március 27. 12.; Új helyiségben a CIRPAC kiállítás. *Magyar Hírlap*, 1932. március 30. 8.

⁹⁷ A Cirpac szekció demonstratív kiállítása március 3–10-ig a Tamás-galériában. *Vállalkozók Lapja*, 1932. március 3. 5.

⁹⁸ *Hogyan építsünk?* A Magyar Mérnök- és Építészegylet Propaganda-kiállítása. *Magyar Hírlap*, 1932. március 13. 4.

⁹⁹ Interpelláció a Cirpac-kiállítás betiltása miatt. *Népszava*, 1932. szeptember 3. 7. A CIRPAC-kiállítások időrendjéhez lásd MAJOR Máté: A modern építészet szolgálatában. *Jelenkor*, 1967/3. 249–250.; FISCHER József: Az új építészet kezdetei. *Műemlékvédelem*, 1982/2. 108.

¹⁰⁰ BFL VII.5.c 7008/1933. Wirth Ferenc detektív jelentése, 1932. szeptember 10.

szociális aspektusát is:¹⁰¹ „szemléletes plakátok, fényképek és grafikonok állítják szembe az elavult, egészségtelen építkezési és lakásberendezési módokat a modern, higiénikus építő- és lakásberendező művészettel. Egy kis családi ház életnagyságú modelljét is látjuk”.¹⁰² A kiállítási tablók egy részét – összesen hatvankét darabot – azonban közvetlenül a megnyitó után rendőrségi fellépésre el kellett távolítani, a rendezők ellen pedig osztályellenes izgatás vádjával büntető eljárást indítottak.¹⁰³ A csoport utolsó propagandakiállítására töredékes formában, 1933 februárjában került sor, a Budai Szépművészeti Társulat által rendezett építészeti kiállításon, ahol a CIRPAC tablói is szerepeltek.¹⁰⁴ Ezt követően ilyen jellegű kiállítás már nem született.

A mintatelep-építés közép-európai tendenciájába akart bekapcsolódni az a kezdeményezés, amely a Budapesten 1930. szeptember 6-tól megrendezésre kerülő XII. Nemzetközi Építészeti Kongresszushoz kapcsolódóan egy pasaréti telken tervezett kísérleti célból kertes kislakásos telepet létesíteni.¹⁰⁵ A Werkbund-

¹⁰¹ sz. s.: Ha a kézműipar igazán dolgozhatna... Megnyílt a kézműipari kiállítás. *Népszava*, 1932. szeptember 2. 4. A kiállítás anyagára vonatkozó információkat tartalmaz a rendezők ellen indított büntetőper: BFL VII.5.c 7008/1933.

¹⁰² Séta a kézműipari kiállításon. *Magyarország*, 1932. szeptember 2. 2.

¹⁰³ Az izgatás vádjával indult büntetőper Molnár Farkas, Fischer József, Körner József, Berger István, Molnár József, Juhász László és Szentkirályi Gyula ellen: BFL VII.5.c 7008/1933. A bírósági tárgyaláson Molnár Farkas valamelyében szerepel, miszerint a kiállításuk egészében százharminc tablót tartalmazott, két részbe rendezve: „Az első rész, a lefoglalt táblák, tartalmazták a statisztikai adatokat és az eddigi lakásépítések hibáit, a második rész, a mi irányunkat és célkitűzésünket.” (BFL VII.5.c 7008/1933. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1933. szeptember 23.)

¹⁰⁴ A Budai Szépművészeti Társulat építészeti kiállítása. *Budapesti Hírlap*, 1933. február 19. 16. A CIRPAC-csoport utolsó, negyedik kiállítását – a Budai Szépművészeti Társulathoz kötve – Ferkai András tévesen 1934 tavaszára teszi (FERKAI András: *Molnár Farkas*. I. m. 193.). A kiállítási anyagok kapcsán a következő megállapítást teszi: „Az egyes kiállítások anyagát nehéz pontosan rekonstruálni, mivel anyaguk csak töredékesen maradt fenn, a sajtóban megjelent tudósítások változó mélységűek, a felkészülést dokumentáló tervek és iratok pedig hiányosak.”

¹⁰⁵ A Budapesten tartott nemzetközi kongresszus záró időpontjára vonatkozóan egyelőre nem sikerült adatot találni. Ferkai András a telep építésének történetét feltárva mutatja be, miként indult el a kislakásos kísérleti telep gondolata még 1929 decemberében ifj. Masirevich Györgytől, jutott el a Fejér és Dános cégnek az FKT-hoz 1930 májusának végén benyújtott konkrét ajánlatáig az e

kiállítások által kialakított külföldi gyakorlatot követve az volt az elképzelés, hogy a kongresszus idejére elkészülő telepet a tanácskozásokat kísérő programként mint építészeti kiállítást megnyitják a szakmai és a laikus közönség előtt. Nemcsak maguk a házak képezték volna a kiállítás tárgyát, hanem a lakberendezés is.¹⁰⁶ Miután azonban a telep nem készült el a kongresszus idejére, a házbelsőket is bemutató kiállítás nem valósult meg, bár maga a kiállításként való megnyitás gondolata nem halt el: a lapok a telep 1931. november 7-i felavatását követő november 9-i sajtóbemutató kapcsán egységesen házkiállításról beszéltek, hangsúlyozva a szokatlanságát a ténynek, hogy itt a bemutató „valódi házakból” áll.¹⁰⁷ A külföldi Werkbund-telepek közönség előtti megnyitásához hasonló eseményt azonban nem szerveztek, így a cikkek is csak a környékre tett kirándulásra buzdíthatták olvasóikat, nem pedig a kiállítás meglátogatására.¹⁰⁸ Viszont miként a Werkbund-telepek kiállítási megnyitásához kapcsolódóan nem egy esetben kiadvány vagy külön lapszám is készült, úgy szentelt a *Tér és Forma* is külön cikket a magánberuházásban felépült pasaréti mintatelepnak, sorra véve a felépült házakat.¹⁰⁹

Egy másik csapásirányt jelentettek a lakberendezési, illetve a lakásépítészeti kiállítások, amelyek nem szociálpolitikai irányultsággal, hanem vagy belsőépítészeti-iparművészeti, vagy építészeti nézőpontból közelítették meg a lakhatás kérdését. Az építészeti tervkiállítások – pályázatokhoz kapcsolódóan – nem jelentettek új műfajt,¹¹⁰ a középületek helyett a lakás témájának középpontba állítása annál inkább újdonságként jelent meg.

célra megvásárolt pasaréti telekre vonatkozóan, s milyen hatósági huzavonák közepette nem tudott felépülni az eredeti terv szerint a kongresszus idejére. Lásd FERKAI András: *Modern házak és lakóik*. I. m. 35–46.

¹⁰⁶ Megkezdődött a Pasaréti családi mintalakótelep építése. *A Munkaadó*, 1930. november 19. 4.

¹⁰⁷ A Napraforgó ucca premierje. *Az Est*, 1931. november 8. 10.; Házkiállítás a Pasaréten. *Népszava*, 1931. november 8. 15.; Kiállítás családi házakból a Pasaréti út végén. *Magyarország*, 1931. november 8. 4.

¹⁰⁸ „Érdemes kirándulni mindenkinek a Napraforgó-utcába, gyönyörködni a kis telepben [...]” (Új kislakásos telep a Pasaréti-úton. *Nemzeti Újság*, 1931. november 8. 8.)

¹⁰⁹ Dr. B. V.: A Pasaréti-úti kislakásos telep. *Tér és Forma*, 1931/10. 305–326.

¹¹⁰ Szerkesztői előszó. *Magyar Pályázatok*, 1903/1. 1.

Ilyen esemény volt Molnár Farkas első budapesti kiállítása a Mentor könyvkereskedés Andrásy úti helyiségében 1925. március 22. és április 18. között.¹¹¹ Az építészeti tervek bemutatása a modern építészet lakásépítési elveit hirdette, a lakás, illetve a lakásalaprajz radikális megújítását, s ennek jegyében állították ki a családiház-, sorház- és lakásterveket. Iparművészeti tekintetben a lakáskiállításoknak szintén voltak előzményei, viszont a demonstrációs eszköztár terén itt is alapvető újdonsággal lehetett találkozni: a komplett lakásenterióröket tartalmazó mintalakások, illetve mintaházak műfajával.

A korszak első, még az addig bevett prezentációs gyakorlatot követő lakáskiállítását feltehetően azon a vegyes tartalmú, a háború utáni új életforma fő elemeit lefedő margitszigeti kiállításon lehetett látni, amit 1928 augusztusának közepén nyitottak meg a Szent István-hét alkalmából.¹¹² A háború utáni korszak olyan felkapott témái jelentek itt meg, mint a divat, a sport, a film, illetve mozi, valamint a lakberendezés. A kiállítást az Országos Iparos Szövetség szervezte, ennek megfelelően iparosok és kereskedők vettek rajta részt. A lakberendezés témája enteriórök formájában jelent meg – „Nagy hozzáértéssel berendezett fülkékben a modern lakást látjuk bemutatva, finom bútorokat, képeket, szobrokat, valamint a modern háziasszony konyhájának berendezését.”¹¹³ –, a kiállító bútorkészítő cégek így mutatkoztak be termékeikkel.¹¹⁴

Az 1930-as évek elején a lakáskiállítások már nemcsak hogy évi rendszerességgel jelentkeztek, hanem megjelentek a kiállítási célból felépített és a látogatóközönség ismereteinek bővítését szolgáló mintaházak, illetve mintalakások is.¹¹⁵ Ekkor a külföldi kiállításokhoz szokott szakemberek már elvárták, hogy az építé-

¹¹¹ OSZK, Plakát- és Kisnyomtatványtár. 1925/8. Építkezés-téma. Molnár Farkas építészeti munkái. Kiállítási brosúra, 1925.

¹¹² Mozi, mazsola, majolika, mérleg, múmia – minden lesz a margitszigeti kiállításon. *8 Órai Újság*, 1928. augusztus 15. 3.

¹¹³ Megnyílt a margitszigeti kiállítás. *Újság*, 1928. augusztus 17. 9.

¹¹⁴ „A bemutatott ebédlő-, háló-, szalon- és úriszoba-bútorok külön-külön interiőbe vannak kiképezve [...]” (A margitszigeti kiállítás megnyitása. *Budapesti Hírlap*, 1928. augusztus 17. 6.)

¹¹⁵ A *Magyar Ipar* című szaklap például „tanító jellegű csoportok”-ként beszélt a kétféle mintaházról, illetve mintalakásról. III. Őszi Lakberendezési és Háztartási Vásár. *Magyar Ipar*, 1931. október 10. 97.

szeti kiállításokon életnagyságban felépített mintákat lehessen megtekinteni. „Nem szeretem a példálódzgatást és összehasonlítást, de önként adódik és reá csábít a körülmény, hogy másnap már a Baumessét járom Wienben és ott áll »Das wachsende Haus« tervpályázat 18 díjnyertes háza felépítve, berendezve, teljesen készen. Hát bizony így bemutatva »Hogyan építsünk?« még sokkal hatásosabb is, mint a kétségtelenül szép és jól kiállított tervek” – írta egy szombathelyi építész, Szende László a pár nap különbséggel szerzett kiállítási élményei nyomán a bécsi építési és a budapesti *Hogyan építsünk?* kiállításokról.¹¹⁶ Első ízben az 1931 őszen, augusztus 29. és szeptember 15. között harmadik alkalommal megrendezett budapesti Őszi Háztartási és Lakberendezési Vásáron lehetett ilyesmit látni, ahol rögtön két új típusú kiállítási látványossággal várták a közönséget: a CIRPAC-csoport Kolházával, valamint egy Kósa Zoltán és Bierbauer Virgil által tervezett mintaházzal. Így nemcsak a Kolháznak szentelt rész állt berendezett lakóhelyiségekből, hanem egy mintaház is felépült, azzal a céllal, hogy a bemutassák „a korszerű családi házat”, illetve „a mai polgári lakást” a modern lakás eszméjének jegyében, de városépítési kontextus nélkül.¹¹⁷ Az addig hazai terepen nem látott, így nagy attrakciónak számító kiállítási forma egyértelműen nagy érdeklődést váltott ki.¹¹⁸ Fél évvel később, az 1932-es tavaszi Budapesti Nemzetközi Vásáron rendeztek egy modern építészeti és lakberendezési lehetőségeket bemutató lakáskiállítást, ahol a lakberendezés mellett már a lakásépítés kérdése is szerepet kapott: „A Magyar Ház belsejében modern lakáskiállítás lesz. Látni fogjuk, hogyan lehet magyar nyersanyagokból a modern technika és ízlés minden kívánalmainak

¹¹⁶ SZENDE László: Úti levél Wienből. *Tér és Forma*, 1932/7. 137–138.

¹¹⁷ A „korszerű családi ház” a Budapesti Lakberendezési Vásáron. *Tér és Forma*, 1931/9. 300–302.; Milyen lesz a korszerű családi ház? *Esti Kurír*, 1931. augusztus 27. 6.

¹¹⁸ „Állandóan a közönség gyűrűje veszi körül a korszerű családi ház fényűző lakhelyiségeit [...]” (Áll az őszi vásár. *Pesti Hírlap*, 1931. szeptember 2. 11.) Lásd még: III. Őszi Lakberendezési és Háztartási Vásár. *Magyar Ipar*, 1931. október 10. 97–98.

megfelelő lakást építeni és berendezni.”¹¹⁹ S ezzel egy időben nyílt meg a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet által rendezett *Hogyan építsünk?* kiállítás, amely az egyesület által kezdeményezett szélesebb körű lakásépítési felvilágosító mozgalom első rendezvénye volt, s mint ilyen, nem a lakásberendezést, hanem kifejezetten a magánlakásépítést állította középpontjába.¹²⁰

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet a gazdasági válság közepette az építkezések fellendítése és ezáltal a munkanélküliség csökkentése, valamint a közönségnek a korszerű építészeti elvek szerinti nevelése és az építészmérnökök tervező szerepének megerősítése érdekében indított mozgalmat 1932-ben *Hogyan építsünk?* címmel. A mozgalom irányítására az egylet mű- és középítési szakosztálya Kotsis Iván elnöklete alatt külön bizottságot állított fel Építési Propaganda Bizottság elnevezéssel. Már maga a „propaganda” előtag is jelezte, hogy itt a lakásépítés újfajta megközelítéséről van szó, s valóban, a *Hogyan építsünk?* mozgalom programja mind koncepciójában, mind pedig megvalósult formájában tökéletesen leképezte a modern építészet irányadását a lakosság építészeti felvilágosításának célkitűzése terén.¹²¹ A bizottság a nemzetközi gyakorlat egyes elemeit integrálva koncepciójába egyszerre kezdte szervezni a nevelő célú munkát egy lakásépítési kiállítás, egy lakásépítési tanácsadó, ismeretterjesztő előadások és propagandakiadványok révén, egyúttal tervbe véve egy a lakosság számára is hozzáférhető könyvtár felállítását, egy lakótelep felépítését, valamint egy lakástanulmányi csoport létrehozását is. A bizottság által elkészített koncepció a modern építészet elvein alapuló építészeti nevelés gondolatának

¹¹⁹ Épül a „Magyar Ház” a Nemzetközi Vásáron. *A Munkaadó*, 1932. március 23. 4.; Épül a „Magyar Ház” a Nemzetközi Vásáron. *Magyar Hírlap*, 1932. március 20. 10. Az 1906 óta megrendezésre kerülő Budapesti Nemzetközi Vásáron 1922-ben mutatkozott be első ízben az építőipar újdonságaival, lásd HALLÓSSY István: *Visszapillantás a Budapesti Nemzetközi Vásár két évtizedes múltjára (1906–1926)*. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 1926. 20.

¹²⁰ B. V. [BIERBAUER Virgil]–KENDE Ferenc: „Hogyan építsünk?” Az első magyar építési propagandakiállítás miértje és hogyanja. *Tér és Forma*, 1932/4. 97–103.; NYIRI László: I. m. 169–179.

¹²¹ Nyiri László, a bizottság titkára és egyben a kiállítás rendezésének egyik vezetője részletes leírását adta a bizottság elképzeléseinek, megvalósult terveinek és munkaszervezetének: NYIRI László: I. m. 169–179.

és eszköztárának, s egyben a lakásépítésről való hazai szakmai gondolkodás radikálisan újító szemléletének esszenciáját nyújtotta. Abból a megállapításából indultak ki, hogy az építések mindeddig semmit sem tettek a lakosság építészeti ismereteinek megalapozása terén: nemhogy ilyen jellegű propagandakiállítás nem volt eddig, de „sajnos, építészeti irodalmunk, különösen az e kiállítást látogató publikum számára való irodalmi termékekben rendkívül szegény”,¹²² s a külföldön már néhány éve létező mintatelepek sem épültek még.

A közönséggel való kapcsolat többféle irányban való keresésének az volt a célja, hogy megteremtsek a lakosság és az építések közötti közvetlen érintkezés, a kapcsolatfelvétel lehetőségét. A családiház-építéssel szembeni kritika egyik állandó elemét ugyanis éppen az építész általi tervezés, az építész és az épített közötti kapcsolatfelvétel hiánya képezte, amiből az építésmérnök és a kivitelező vállalkozó munkájának összerosódása, a házak alacsony színvonala, általában a minőségi problémák tömege fakadt. Úgy vélték, rá kell nevelni a közönséget arra, hogy az építés kulcsa a tervező építész. A szakmai tapasztalat szerint a lakosság e téren teljesen tájékozatlan volt, az építésmérnök lényegében kívül rekedt a családiház-építéseken, amiben magukat az építészeket is hibásnak érezték, mert nem fordítottak figyelmet az építészeti ismeretek terjesztésére.¹²³ A cél az volt, hogy a saját házat építő lakosságot a tervező építész bevonásával megvalósuló, a gazdaságos és korszerű építkezés irányába mozdítsák el, és ehhez a tájékozódás képességével vertezzék fel.

Maga a *Hogyan építsünk?* kiállítás többféle helyszínen és keretben jelent meg a fővárosban, majd vidéken is. 1932. március 12-én nyílt meg első ízben a VIII., József körút 6. szám alatt található Technológiai és Anyagvizsgáló Intézet rendelkezésükre bocsátott termeiben, és két és fél hónapig, május 28-ig tartott nyitva.¹²⁴ A korszerű családi ház építése témájának szentelt nevelő, felvilágosító szándékú kiállítás több részből állt. Bemutatásra

¹²² Uo. 175.

¹²³ Uo. 170.

¹²⁴ *Hogyan építsünk?* A Magyar Mérnök- és Építészegylet propaganda-kiállítása. *Magyar Hírlap*, 1932. március 13. 4.

kerültek a bizottság felhívására beérkezett építészeti tervek – a különálló családi házak mellett sorházak, úgynevezett növekvő házak, valamint hétvégi házak tervei is –, külön egységet alkotott az építőanyagok kiállítása, s ugyancsak elkülönülő részt képeztek azok az oktató célú tablók, amelyek a lakásviszonyok, az építésügyi szabályzatok, a lakásberendezés, valamint az építésmérnökök tervező szerepének kérdését járták körül statisztikai kimutatásokkal, ábrákkal. Ennek keretében kiállításra kerültek a CIRPAC-csoport budapesti lakásviszonyokat bemutató propagandatáblái is. Ezenkívül a kiállítás részét képezte az utóbb elkülönülten működő építészeti tanácsadó iroda – a *Magyarság* másfél-két évvel korábban felállított ilyen jellegű intézménye után a második –, a részben általános lakástervezési, részben kivitelezési kérdéseket körbejáró előadások sorozata,¹²⁵ valamint a kiállítást kísérő kiadványok. Ez utóbbiak differenciált tartalommal jelentek meg, voltak közöttük lakásépítészeti kérdésekkel foglalkozó füzetek, a kiállítás katalógusa, az előadások írott változata, valamint építőanyag-prospektusok is. A kiállítás tartalma a három hónap alatt maga is változott, a közönség érdeklődésének és igényeinek megfelelően alakították át. A szervező bizottság a kiállítás minél szélesebb körű népszerűsítésére is nagy hangsúlyt fektetett, plakátok, hirdetések, a rádió és a napisajtó bevonásával – e téren is a külföldi tapasztalatokat hasznosítva.

Mindeközben változatlanul készültek a hagyományosabb formát követő, nem egész lakásokat, hanem csak enteriőröket bemutató iparművészeti kiállítások is. 1932 nyarának végén az Országos Iparegyesület által az Iparcsarnokban szervezett 1932. évi IV. Országos Kézművesipari Kiállítás keretei között a szokásoknak megfelelően lakberendezési vásár zajlott.¹²⁶ A vásáron több száz szobaberendezés volt kiállítva, a Magyar Műhely Szövetség rendezte kiállítási egység pedig egy egyszobás, több-

¹²⁵ Nyiri László beszámolója az ismeretterjesztő előadások teljes programját is közli.

¹²⁶ Ötven ipari szakma harcol az aranykoszorúért. *Magyar Hírlap*, 1932. augusztus 23. 6.; Nagy lakberendezési vásár a Kézművesipari Kiállításon. *Pesti Hírlap*, 1932. augusztus 28. 15.

funkciós kislakást mutatott be berendezve: „A Magyar Műhely Szövetség felépített egy egyszobából álló lakást, amelyben fürdő-, dolgozó-, háló-, konyha- és kamarafülke is elhelyezést nyert. Ez a kislakás a mai létminimumnak megfelelő költséggel is mindenki számára elérhető.”¹²⁷

A következő évben, 1933-ban egymást érték a lakás- és építészeti kiállítások a városban. Az év elején, január 21-én nyílt meg és tartott azután hónapokig nyitva az Iparművészeti Társulat által rendezett modern lakásművészeti kiállítás a Technológiai Iparmúzeumban *Hogyan rendezzük be lakásunkat* címmel, ahol a kiállított bútorokat enteriőrökben helyezték el.¹²⁸ Ebben az évben az eredeti elgondolásnak megfelelően a *Hogyan építsünk?* mozgalom is továbbfejlődött. 1933. május első felében a kiállítás a Budapesti Nemzetközi Vásáron vett részt, tervek, fényképek, makettek, Bierbauer Virgil által a modern lakóház helytelen és helyes alaprajzi megoldásainak bemutatására összeállított úgynevezett propagandatáblák, Oblath György és Preisich Gábor Belső-Erzsébetváros szanalására vonatkozó díjnyertes pályaműve, valamint felállított enteriőrök formájában.¹²⁹ A BNV mellett az év folyamán több kisebb kiállításon is szerepeltették anyagukat, így többek között a Budai Szépművészeti Társulat 1933 februárjában rendezett építészeti kiállításán, ahol a CIRPAC táblói is újfent bemutatásra kerültek,¹³⁰ s immáron vidékre is eljutottak.¹³¹ Majd pedig, miután az 1932-es kiállítást a mér-

¹²⁷ Nagy lakberendezési vásár a Kézművesipari Kiállításon. *Pesti Hírlap*, 1932. augusztus 28. 15.

¹²⁸ Megnyílt az Iparművészeti Társulat lakásművészeti kiállítása. *Budapesti Hírlap*, 1933. január 22. 10.; Előadások a jó lakásról. *Magyarság*, 1933. február 28. 8. A kiállításához készült kiadvány: *Hogyan rendezzük be lakásunkat*. Országos Magyar Iparművészeti Társulat, Budapest, 1933. A kiállítás bezárásának dátumát nem ismerjük, április elején még biztosan látogatható volt.

¹²⁹ NY. L. [NYIRI László]: A „Hogyan építsünk?” kiállítás a Budapesti Nemzetközi Vásáron. *Tér és Forma*, 1933/6. 186–187.

¹³⁰ A Budai Szépművészeti Társulat építészeti kiállítása. *Budapesti Hírlap*, 1933. február 19. 16.

¹³¹ Tiszti jelentés a M. M. é. É. E. 1933. évi rendes közgyűlésén. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1933. július 30. 166.; NYIRI László: A „Hogyan építsünk?”-kiállítás tíznapos bemutatója a Nemzetközi Vásáron. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1933. május 28. 140.

nőkegylet tapasztalata szerint a lakosság hiánypótlónak érezte, a szervezőbizottság úgy ítélte, hogy érdemes azt állandó intézménnyé alakítani, a kiállításra, tanácsadásra, kiadványokra és előadásokra vonatkozóan egyaránt.¹³² Így 1933 őszén a kiállítást és az építési tanácsadót állandó jelleggel az egylet székházában állították fel, időben változó tartalommal, de alapvetően tervek, makettek, magyarázó tablók és építőanyagok bemutatásával.¹³³ A makettek külön hangsúlyt kaptak a demonstrációs eszközök között: „Maga a kiállítás az építőanyagok bemutatása mellett a családi lakóházak terveit mindig modellben állítja ki, hogy ezáltal is nagyobb segítségére legyen a közönségnek. A kiállítás modellkészletét mintegy 50 darabra sikerült az építészkartársak lelkes munkájával felemelnünk [...]”¹³⁴ S végül még ugyanebben az évben, novemberben rendezte meg a propagandabizottság – név szerint Bierbauer Virgil és Nyiry László építészek – a Gellért Szálló télikertjében az első fővárosi városépítési kiállítást, ahol a bemutatásra kerülő városszabályozási, illetve rendezési tervek között Münnich Aladár sorházas telekosztáshoz készült tervei, valamint néhány családiház-modell is szerepelt.¹³⁵ S itt megint lehetett a lakásviszonyokra is kiterjedő statisztikai anyaggal, grafikonokkal találkozni, amelyet korábban Bierbauer Virgil állított össze.¹³⁶

Az 1933-as tavaszi BNV-n – amely 1933. május 6. és 15. között állt nyitva – ugyanakkor a lakásépítés témája más módon is megjelent. A kiállítás építőipari csoportja ugyanis mintaházak-

¹³² A „Hogyan építsünk?” Bizottság Szervezeti Szabályzata. Tervezet. A *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1933. december 10. 276.

¹³³ Ny. L. [NYIRY László]: I. m.

¹³⁴ Tiszti jelentés a M. M. é. É. E. 1933. évi rendes közgyűlésén. A *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1933. július 30. 166.

¹³⁵ Városépítési kiállítás. A *Munkaadó*, 1933. november 8. 4.; Budapest városépítési problémái. (A Szent Gellért szállóbeli városépítési kiállításból.) *Tér és Forma*, 1933/12. 409.; Kiss Tibor: Városépítési gondolatok kiállítása a Gellért-szállóban. *Építőmunka*, 1933/8–9. 147. A kiállítás 1933. november 10. és november 23. között volt nyitva. Záró dátumához lásd A mérnökegylet városépítési kiállítása... *Magyarság*, 1933. november 21. 7.

¹³⁶ Építész-álmok Új-Budapestről. *8 Órai Újság*, 1933. november 11. 6.; f. j.: Városépítés ma és holnap. *Népszava*, 1933. november 16. 7.; Városépítési kiállítás. *Magyar Hírlap*, 1933. november 10. 4.

kal rukkolt elő, amivel a középosztály számára kívánt a modern és olcsó családi otthon megteremtéséhez tudni- és látnivalókat nyújtani: „A felmerült tervek szerint egész családiházak épülnének a vásáron, teljesen felszerelve, összes közműekkel, különféle modern és olcsó építési anyagokból, modern szerkezetekkel és belső berendezésekkel.”¹³⁷ A kiállítás szervezői a korszerű családi ház melletti propaganda kifejtése végett a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet kérték fel arra, hogy a vásár építészeti csoportjában külön kiállítást rendezzen a modern családi ház bemutatására.¹³⁸ Mintegy hetven házmodellt terveztek kiállítani műszaki leírással és árajánlattal, valamint megtekinthető enteriőrökkel a modern lakáskultúra népszerűsítése céljából.¹³⁹

A lakáskiállítás műfaját az évtized további részében sem hanyagolták el, bár nem olyan sűrűséggel, mint az első évek буряző időszakában. 1934 őszén az *Építőmunka* című szaklap nyitott kiállítást *Polgári lakás 1914–1934* címmel a szokásos Őszi Lakberendezési és Háztartási Vásáron, ahol a háború előtti és a modern lakberendezést állították szembe egymással.¹⁴⁰ A koncepció az volt, hogy a kiállítóterem két oldalán, egymással szemközt elhelyezve mutatják be az úgymond régi, illetve a korszerű lakást, fő különbségként a háború előtti lakás kötött funkciójú szobáit felváltó többfunkciós lakóhelyiségekkel: „Legszembetűnőbb éppen az, amit ez a kiállítás is bemutat, hogy míg a régi lakásokban megkötött és véglegesen kialakult szobatípusok (komplett ebédlő, háló, szalon stb.) voltak, addig a mai lakásban úgy a szobatípusok, mint a bútorok szerkezete beosztásra teljesen az egyéni szükségletek számára készülnek.”¹⁴¹ Így került kiállításra például egy modern hálófülke és egy többfunkciós kombinált

¹³⁷ A legkisebb ház, keresetforrás-gyűjtemény, települési csoport, és számos építőipari újdonság a Nemzetközi Vásár ezévi szennációi. *Magyarság*, 1933. március 12. 28.

¹³⁸ Közel száz családi ház modelljét mutatja be a budapesti Nemzetközi Vásár. *Nemzeti Újság*, 1933. március 5. 9.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ PÁN Imre: Az Építőmunka „Polgári lakás 1914–1934” kiállítása az Őszi Lakberendezési és Háztartási Vásáron. *Építőmunka*, 1934/4–5. 94–99.; Az őszi lakberendezési és háztartási vásár. *Pesti Hírlap*, 1934. szeptember 5. 4.

¹⁴¹ B. S.: Az ellenvélemény ellen. *Esti Kurír*, 1934. szeptember 8. 9.

szoba enteriőrje is.¹⁴² 1935–1936 telén az Iparművészeti Társulat jubiláris lakás- és iparművészeti kiállításán lehetett mintalakásokat látni. Az 1935. december 5-én megnyílt és a következő év februárjáig látogatható *Szép otthon – boldog élet* című lakberendezési és lakásművészeti kiállítást az Iparművészeti Múzeumban lehetett megnézni.¹⁴³ A bútorokat itt is enteriőrökben helyezték el, egy garzonnő, azaz a modern, emancipált, egyedülálló nő szobáját, egy dolgozó nő lakását, egy férfi garzonszobát, és egy család lakásaként egy hallt, gyerekszobát és lakószobát mutatva be.¹⁴⁴ Majd pedig az évtizedet lezárva 1940. február 29. és május 5. között rendezte meg az Iparművészeti Társulat az *Új magyar otthon 1940* kiállítást, amely a korábbi lakáskiállításoktól eltérően ezúttal nemcsak a középosztállyal – vagy annak is csak a felső rétegével – számolt, hanem különböző társadalmi rétegek lakásigényeivel, kifejezetten a városi és falusi kis- és középpolgári rétegeket célozva meg.¹⁴⁵ A kiállítás anyaga a társulat által 1939-ben kiírt otthonépítési, lakberendezési és bútortervezési pályázat nyomán alakult ki, s huszonöt berendezett szoba elkészítéséhez vezetett.¹⁴⁶ Ezek között olyan kis- és középlakás-kategóriába sorolt enteriőröket lehetett megtekinteni, mint a lakókonyhás mun-

¹⁴² ó.: Bárpult az ebédlőben. *Esti Kurír*, 1934. szeptember 7. 4.

¹⁴³ A. TóTH Sándor: „Szép otthon – boldog élet”. *Protestáns Szemle*, 1936. 92–93.; <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1692> (Letöltve: 2021. január 28.).

¹⁴⁴ *Szép otthon – boldog élet. Az Orsz. Magyar Iparművészeti Társulat 1885–1935. félszázados jubileuma alkalmából rendezett lakás- és iparművészeti kiállítás. 1935. december – 1936. február.* OMIT, Budapest, 1935; Dr. CZAKÓ Elemér: Feljegyzések ötvenes kiállításunkról. *Magyar Iparművészet*, 1935/9–10. 229–232.; A mi kiállítóink. *Magyar Iparművészet*, 1935. 264–266. A kiállítás-szal szemben, annak luxusjellegét érzékelve, kritika is megfogalmazódott: I. M.: Szép otthon – boldog élet – de miből? Séta az Iparművészeti Társulat kiállításán. *Magyarság*, 1935. december 7. 8.

¹⁴⁵ Új magyar otthon kiállítás 1940. *Tér és Forma*, 1940/2. 27–34.; SZABLYA János: Az „Új magyar otthon” kiállítás. *Magyar Iparművészet*, 1940. 22–39. A kiállítás kezdő és záró időpontjához lásd Fáy István államtitkár nyitotta meg az „Új Magyar Otthon” kiállítását. *Függetlenség*, 1940. február 29. 3.; Május 5-én zárul az „Új Magyar Otthon” kiállítás. *Népszava*, 1940. május 1. 6.

¹⁴⁶ Tervpályázati felhívás építőiparművészeti, lakásberendezési és bútortervek készítésére. *Magyar Iparművészet*, 1939. 60–62.; Fáy István államtitkár nyitotta meg az „Új Magyar Otthon” kiállítását. *Függetlenség*, 1940. február 29. 3.

káslakás, az egyszobás garzonlakás, a kétszobás családi ház vagy a háromszobás bérlakás.

Bár a lakberendezési vásárok alapvetően kereskedelmi célokat szolgáltak – azaz nemcsak reklámcélú kiállításként, hanem árumintavásárként is funkcionáltak, –, itt is tetten érhető volt a felvilágosító, nevelő szándék, az ennek megfelelő szemléltető eszközökkel: tablókkal, grafikonokkal, fotómontázsokkal, prospektusokkal és előadásokkal. „Itt van a Magyar Műhelyszövetség pavillonja, ahol szép ábrák mutatják be egyik oldalon a »tetterős boldog új embert«, aki számára a modern lakásberendezések készülnek. Míg alatta egy lila körben a régimódi beteges és szegény ember látható, amint komikusan szorongat egy hatalmas orvoságos üveget...”¹⁴⁷ Az 1936-os lakberendezési vásáron látható ábra kétséget kizáróan a modern lakhatás diskurzusának tipikus képzeteit használta: az idejétmúlt és a korszerű, modern lakás szembeállítását a higiéniai diskurzus betegségasszociációjával. S a modern építészet népnevelő céljait szolgáló, a kiállításokat kísérő ismeretterjesztő előadások sem csak a mérnökegylet tevékenységében jelentek meg. Az Országos Magyar Iparművészeti Társulat 1933-as *Hogyan rendezzük be lakásunkat* kiállítását a jó lakás témában tartott előadások kísérték, többek között Náday Pálé *A testhez álló lakás* címmel,¹⁴⁸ ahogy az 1935–1936-os kiállításukon ugyancsak szerveztek lakberendezési témájú előadásokat.¹⁴⁹ S bevetté vált az is, hogy a nemcsak a szakmának, hanem laikusoknak is szóló lakásépítési kiállításokat katalógusokkal, prospektusokkal kísérik.¹⁵⁰

¹⁴⁷ les: Terrakotta hálószoza, reszelők és kékpetyves lepkenyakkendők a megnyílt Lakberendezési Vásáron. *8 Órai Újság*, 1936. szeptember 4. 3.

¹⁴⁸ Kiállítások. *Magyar Iparművészet*, 1933/3–4. 67–68. Előadások a jó lakásról. *Magyarság*, 1933. február 28. 8.

¹⁴⁹ Érdekes előadások a „Szép otthon – boldog élet” kiállításon. *Közgazdasági és Közlekedési Tudósító*, 1935. december 18. 9.

¹⁵⁰ A Budapesti Nemzetközi Vásár reklámozásában is 1925-től kapott kiemelt szerepet a „nagyarányú modern vásári propaganda”, plakátok, reklámtablák, meghívó-röplapok, ismertető brosrák és sajtóbeli hirdetések felhasználásával: HALLÓSSY István: I. m. 25.

Hogyan építsük és hogyan használjuk a lakást? Útmutató kiadványok középosztálybeli használatra

Az építészeti ismeretterjesztés, felvilágosítás és ízlésformálás a reklámok üzleti céljaitól függetlenül is termelte az építészeti kiadványokat, könyveket. Forgó Pál a modern építészetet propagáló 1928-as könyvében nemzetközi tendenciaként utalt arra, hogy „építészeti irodalomtól hangos a világ pro és kontra”,¹⁵¹ s vele egy időben ugyanezt állapította meg egy másik építész, Müller Pál is: „A könyvkereskedések kirakataiban az utolsó évek óta mindenütt építészeti munkák egész sorát láthatjuk. Az építészet megszűnt a vele foglalkozók speciális stúdiuma lenni, és miként az olasz reneszánszban volt, most is arra felé tart, hogy mindenki érdeklődik iránta és foglalkozik vele. [...] Soha olyan keletje az építészettel foglalkozó könyveknek az utolsó évszázadban nem volt, mint azóta [az első világháború vége óta].”¹⁵² A felvilágosító, népszerűsítő könyvek, kiadványok a kiállításokhoz és előadásokhoz hasonlóan szolgálták a lakosság építészeti tájékozatlanságának felszámolását. A középosztálybeli nőknek szánt, évtizedek óta bevett háztartási, életvezetési tanácsadó könyvekben hagyományosan tárgyalt téma volt a lakás – mind térhasználatában, mind berendezésében, mind a vele kapcsolatos háztartási teendőket illetően –, ebbe a keretbe épült most be a korszerű lakhatás eszméinek megfelelő új tartalom.¹⁵³ Ebben az időszakban születtek meg viszont azok a laikusoknak szánt, középosztálybelieket megcélzó könyvek, amelyek kifejezetten a

¹⁵¹ FORGÓ Pál: I. m. 20.

¹⁵² MÜLLER Pál: I. m. 206.

¹⁵³ HEVESI Sándorné, dr.: *Az ideális háztartás. A szép otthon és a jó konyha.* Színházi Élet, Budapest, 1934; KAESZ Gyula: A kislakás belső berendezéséről. In: SZEGEDY-MASZÁK Aladárné–STUMPF Károlyné (szerk.): *A magyar úriasszony otthona. Az otthon kultúrája.* A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Budapest, 1934. 22–41.; STUMPF Károlyné: *Korszerű otthon.* (Korszerű könyvtár.) [Budapest], [1943.] Kifejezetten lakberendezési tanácsadó könyvek: FRÄNKEL György (szerk.): *A mai otthon írásban és képen.* Magyar Műhely Szövetség, Budapest, 1933; FRÄNKEL György: *Kombinált szoba, kombinált bútor.* Szathmáryné Bánó Vilma Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1936; NÁDAI Pál: *Ház, napfény, kert.* M. Kir. Egyetemi Nyomda, Budapest, [1932]; NÁDAI Pál: *A lakásberendezés művészete.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, [1939.]

családiház-építés lehetőségeit és dilemmáit járták körül, vagy a modern lakhatás elveit népszerűsítették.¹⁵⁴ S új műfajként tűntek fel a különböző tervgyűjtemények is, amelyek a családi házak építését kívánták elősegíteni felhasználható építészeti tervek – homlokzati tervek és alaprajzok – közreadásával.

Lakóházépítéshez használt építészeti mintalapok és mintakönyvek korábban is voltak forgalomban. A lakóházépítés minőségét illetően erős kritikát megfogalmazó építész, Müller Pál szerint „a nem építész közönség érdeklődése a háborúelőtti időben kimerült abban, hogy ház vagy villa építése előtt egy sor alaprajzot s homlokzatot tartalmazó könyvet vett meg és az ezekből kirajzolt, részben szerencsésen vagy szerencsétlenül megválasztott vázlatokkal kötötték meg az építész kezét, ha ugyan nem fordult velők mindjárt vállalkozóhoz”.¹⁵⁵ Még pontosabban körvonalazódik egy korábbi kritikában, miféle mintákról is volt szó: „Akik manap kis családi házat építtetnek – s főképp a vidéki közönség – nagyobbára az olcsó és selejtes német mintalapokat használják fel vagy használtatják fel valamely építőmesterrel.”¹⁵⁶ Bár ezek az utalások családi házakra és villákra vonatkoztak, mintakönyveket feltehetően a bérházépítésben is használtak.

E német import műfajhoz képest egyértelműen újítást hoztak az 1920-as évek elején sorra megjelenő hazai összeállítású tervgyűjtemények, bár ezek mellett nyilván elérhetőek voltak a műfaj külföldi képviselői is. 1920 és 1923 között legalább négy tervgyűjtemény látott napvilágot a családi házak témájában.¹⁵⁷ Virágkoruk pedig az 1920-as évek végével és az 1930-as évek

¹⁵⁴ ORBÁN Ferenc: *Családi ház tervezése*. Élet Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1931; BOTHÁ József: *A korszerű családiház-építésről mit kell tudnia az építetőnek és az építőnek?* Budapest, 1932; „A 4 nagy fejezet.” 1. *A családi ház*. 2. *Az öröklakás*. 3. *A telek*. 4. *Az építőhitek és az Építőtakarékok*. Fővárosi Könyvkiadó Rt., Budapest, [1933].

¹⁵⁵ MÜLLER Pál: I. m. 206.

¹⁵⁶ A Művészet „Kis családi ház” pályázata. *Magyar Pályázatok*, 1903/7. 2.

¹⁵⁷ KOTSIS Iván: *Családi házak*. Németh-kiadás, Budapest, 1920; NÉMETH Zoltán: *Kis földszintes házak építése*. (Műszaki Könyvtár 19.) Népszava Könyvkereskedése, Budapest, 1921; RERRICH Béla: *Kertes ház: hogyan építsem meg kertes házamat és hogyan rendezzem be házi kertemet*. Franklin, Budapest, 1921; *Földszintes lakóházak*. Németh József kiadása, Budapest, 1923. Akad olyan kiadvány, amelynek a címét ismerjük, viszont nem sikerült megállapítá-

elejével következett el, amikor is egy négyéves intervallumban – 1928 és 1932 között – közel tíz terveysűjtemény jelent meg családi házak terveivel.¹⁵⁸ Ezek a kiadványok mintakönyvként szolgálva a családi házak terveit általában költségvetéssel ellátva közölték, olyan, a téma iránt elkötelezett lap- és könyvkiadókkal a hátuk mögött, mint a Népszava vagy a Magyarság,¹⁵⁹ illetve a Németh József Könyvkiadó Vállalat. Az építészek körében azonban ritka volt az, hogy valaki ezt a műfajt rendszeresen művelje. Ennek volt példája Kotsis Iván, aki viszont már az 1920-as évek elején több lakóházakat tartalmazó terveysűjteményt is publikált,¹⁶⁰ hogy a következő évtizedben és a háborús évek alatt ezt alaprajzi tervek közreadásával kísért lakásépítési ismeretterjesztő tevékenységgel folytassa.¹⁶¹ Egy évtizeddel később, 1941-ben pedig maga a főváros állt elő egy családi házasként mintakönyvvel, abból a célból, hogy a főváros környékén nagy arányban zajló családiház-építést építészetileg valamiféle mederbe terelje azáltal, hogy az építetőknek a színvonal emelkedését elősegítő tanácsokkal és mintákkal

ni a megjelenés évét: FÜHRER Miklós: *Újabb földszintes lakóházak; Az Otthon. Építészeti teversorozat. Családi házak.*

¹⁵⁸ KOTSIS Iván: *Családi házak és nyaralók.* 3., bővített kiadás. Németh József kiadása, Budapest, 1928; KASSAY József-FRÖLICH Pál: *Családi- és lakóház tervek.* Műszaki Kiadó, Budapest, 1928; WEICHINGER Károly: *Az ideális családi ház.* Architectura Kiadó, Budapest, [1928]; *Földszintes lakóházak. 1930.* Magyar Építőművészet külön kiadványa; VITÉZ SÁNDOR József: *Kisházak. 28 különféle háztípus.* Vállalkozók Lapja, Budapest, 1930; SOLTÉSZ József: *Családi és weekendházak.* (Műszaki Könyvtár 73.) Népszava Könyvkereskedése, Budapest, 1930; *Az Otthon. Nyaralók, családi házak, bérházak.* Németh József kiadása, Budapest, 1931; ÓRIÁS Zoltán (szerk.): *1–4 szobás családi lakóházak.* Budapest, [1931]; ÓRIÁS Zoltán: *Családi lakóházak. Tervgyűjtemény-sorozat 1–2–3 szobás épületekről.* Budapest, 1932. A kiadványok egy része nem elérhető, egykori léteük nyomát többek között a *Diarium. Könyvbarátok Közlönye* című kiadványban lehet fellelni: *Diarium. Könyvbarátok Közlönye*, 1931/1–2. 16.; *Diarium. Könyvbarátok Közlönye*, 1932/3–4. 106–107.

¹⁵⁹ Az Óriás Zoltán által 1931-ben összeállított kötet mögött a *Magyarság* állt, a kiadóhivatalában lehetett megvásárolni: *Magyarság*, 1931. április 19. 28.

¹⁶⁰ KOTSIS Iván: *Különféle rendeltetésű és helyszínrajzi épületek alaprajzi megoldásai.* Budapest, 1920; KOTSIS Iván: *Épületek alaprajzi megoldásai.* Budapest, 1921; KOTSIS Iván: *Tervezetek. Entwürfe.* Budapest, 1922.

¹⁶¹ A legkülönbözőbb helyeken megjelent cikkei mellett mint önálló kötetet lásd KOTSIS Iván: *A korszerű lakás építésének problémái.* Budapest, 1932.

látja el.¹⁶² A kiadvány lényegében típuskatalógus volt, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által 1939-ben ideális kisháztípusokra kiírt tervpályázatra támaszkodva. A pályázaton negyvenkét tervet választottak ki, mint mintaként használhatót, s ezekből állították össze a lakosságnak szánt nevelő célú építészeti kötetet.

Középpontban a családi ház¹⁶³

A lakástéma divatja révén életre hívott rendezvények és kiadványok célja az volt, hogy segítsék a lakásépítés kérdésében teljesen járatlan, a háború utáni új életkörülmények kialakulása és az új lakhatási eszmék megjelenése folytán viszont a problémával óhatatlanul találkozó emberek orientálódását. Annak ellenére azonban, hogy a két háború közötti középosztályi lakáskérdés két csomópont, a családi ház és a társasház körül sűrűsödött, a rendezvények és a kiadványok csak az egyikre, a családi házra koncentráltak.¹⁶⁴ A tervgyűjteményekben alapvetően családi házak tervei kerültek publikálásra. Az 1932. évi IV. Országos Kézművesipari Kiállítás keretei között a Magyar Műhely Szövetség rendezte kiállítási egység középpontjában ugyancsak a családi ház állt.¹⁶⁵ A *Tér és Forma* 1930-ban kérdőívet intézett olvasóihoz, hogy a lap tartalmával kapcsolatos igényeket felmérje.¹⁶⁶ Az alapvetően építészekből álló olvasókörtől beérkezett válaszok a családi házak közlése iránti fokozottabb igényt

¹⁶² *Kislakásos családi házak mintatervei*. Sajtó alá rendezte: BIERBAUER Virgil. Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest, 1941.

¹⁶³ A témát röviden érintettem korábbi tanulmányomban: Ágnes NAGY: Zum Versuch einer Reform des Wohnungsgrundrisses zwischen den zwei Weltkriegen in Budapest. In: Máté TAMÁSKA–Barbara RIEF VERNAY (Hrsg.): *Wien – Budapest. Stadträume des 20. Jahrhunderts im Vergleich*. (Österreich-Studien Szeged 18.) Praesens Verlag, Wien, 2020. 446–448.

¹⁶⁴ A családi ház iránti fokozott érdeklődés korabeli jelenségéhez lásd BÓDY Zsombor: Kislakás, társasház, családi ház. Lakásépítkezés és az otthon ideáljának változása Budapesten az első világháború körül. *Századvég*, 2004/4. 46–48. és 52–53.

¹⁶⁵ DALNOKI-KOVÁTS Jenő (szerk.): *IV. Országos Kézművesipari Kiállítás. Betűrendes és szaknévsor*. Országos Iparegyesület, Budapest, 1932. 44.

¹⁶⁶ Kérdés és válasz. *Tér és Forma*, 1930/4. 163.

jelezték,¹⁶⁷ így el is kezdték közölni családi házak terveit.¹⁶⁸ Az *Építőmunka* című lap *A középosztály családi háza* címmel vitát kezdeményezett 1934-ben, amihez az olvasók hozzászólásait is várta, a „középosztálybeli polgár-ember otthonának kérdéseit” a családi házra szűkítve le.¹⁶⁹ A nem sokkal korábban a Gellért Szállóban rendezett városépítési, városfejlesztési témájú kiállításon szereplő makettek is családi házaké voltak.¹⁷⁰ Az időszak nagyközönségnek szóló legnagyobb propagandakiállítása, a *Hogyan építsünk?* is nagy számban mutatott be építészeti terveket és modelleket – az 1933. évi Budapesti Nemzetközi Vásáron összesen hetvennyolc darabot –, azonban itt is a családi ház, nyaraló és vikendház állt a középpontban.¹⁷¹ A Közmunkatanács által kiadott tervgyűjtemény a főváros környéki családiház-építés megjavítását kívánta szolgálni, s ahogy az *Új Idők* ajándék-villa-akciója is a családi ház köré szerveződött, úgy az *Ujság Az én házam* rovata is.

Ehhez a burjánzáshoz képest a soklakásos házak háttérbe szorultak a lakhatást érintő propagandában. Egyedülállóan bizonyult a *Magyarság* építkezési rovata, amely a középosztály lakhatási lehetőségeit tárgyalva a családi ház mellett a társasházépítést is fókuszába állította, küldetésének tekintve, hogy „e rovatunkban állandóan figyelemmel kísérjük a különféle örök-lakásos szövetkezeti és társasház-alapításokat [...]”.¹⁷² A lap tevékenysége a társasház-témában messze túllépte az egyszerű reklámot. A cikkek tárgyválasztása, a bemutatott házak kiválasztása nem volt véletlenszerű, hanem ellenkezőleg, tudatosság-

¹⁶⁷ Uo. Lásd még: „A Tér és Forma szerkesztősége által olvasóihoz intézett körkérdésre beérkezett válaszok között igen sok kérte kis és legkisebb családi házak tervének minél gyakoribb közlését.” (V: Kisházak tervei. Bozó Gyula munkái. *Tér és Forma*, 1930/7. 304.)

¹⁶⁸ V: Kisházak tervei. Bozó Gyula munkái. *Tér és Forma*, 1930/7. 304–306.

¹⁶⁹ A középosztály családi háza. *Építőmunka*, 1934/2. 37. A lap a felhíváshoz kapcsolódva azonnal közölt is két tervet, lásd Uo. 38.

¹⁷⁰ Kiss Tibor: I. m.

¹⁷¹ „Hogyan építsünk? Az első magyar építési propagandakiállítás miértje és hogyanja. *Tér és Forma*, 1932/4. 97–103.; NYIRI László: I. m. 169–179.; NY. L. [NYIRI László]: I. m.

¹⁷² Az első LÁB-kölcsönnel épülő társasház bokrétaünnepevényén. *Magyarság*, 1931. július 5. 28.

ról tanúskodott. Érzékelhető volt a törekvés az építészeti újdonságok, újító megoldások bemutatására is a cikkek által nyújtott reklámfunkció mellett.¹⁷³ Az olvasók éltek is a lap által felvállalt szereppel, és gyakran fordultak hozzájuk tanácsért.¹⁷⁴

A társasházépítés kérdését még maga az építészeti szakma sem tematizálta, és tulajdonlási formától függetlenül a soklakásos házak építészeti-alaprajzi megoldásainak tárgyalása is korlátozott maradt a családi házhoz képest. Miközben a lakhatási körülményeket érintő építési megnyilatkozások különböző fórumokon – ismeretterjesztő előadásokon, kiállításokon, szakkikkekben és népszerűsítő írásokban egyaránt – kritizálták a „rossz bérlakásokat”, a soklakásos házak épített formáinak és alaprajzi megoldásainak kérdése nem vált igazán az építészeti nevelés, az ismeretek közvetítésének, és ezáltal a fogalmak és elvárások formálásának tárgyává, sem a bérház-, illetve a társasház-építések befektetői, sem pedig a társasházi lakásokat megvásárlók vonatkozásában. A bérlakásépítés milyenségére irányuló erőteljes kritika ellenére a nevelő célú építészeti propaganda a családi ház-építés irányába és arra korlátozódva kezdett kibontakozni. Nem jelentek meg olyan kiadványok, amelyek támpontot vagy mintát adtak volna a lakosok számára ahhoz, hogy milyen alaprajzi beosztású lakásra tartsanak igényt egy bérházban, vagy a saját tulajdont képező öröklakásos házban. A *Tér és Forma* a bérházakhoz hasonlóan bemutatott ugyan újonnan épült társasházakat, azonban nem foglalkozott a társasházépítéssel mint mozgalommal, vagy az öröklakások által esetlegesen támasztott magasabb építészeti igények, elvárások kérdésével. Hiába képviselte a társasházi öröklakás a családi házzal azonos módon a

¹⁷³ Erről tanúskodik többek között a Budapesti Ingatlanbank Rt. által a Városmajor utca 3/a alatt 1933 végére felépített társasházról szóló hirdadás, amely házban egyedi módon kertrész is tartozott az egyes lakásokhoz, ezzel a cikkek pozitív értékelése szerint egyfajta átmenetet hozva létre a társasház és a családi ház között. Lásd A Budapesti Ingatlanbank r.t. városmajori második társasházánál a kertes családi otthon megoldását valósítja meg. *Magyarság*, 1933. június 4. 28–29.; Újabb kertes társasházzal bővítette ki építési programját a Budapesti Ingatlanbank r. t. *Magyarság*, 1933. június 11. 28.

¹⁷⁴ Elkészült a Menkina János utcai öröklakásos társasház. *Magyarság*, 1932. szeptember 25. 28.

saját otthon eszméjét, az építészek nem szenteltek teret építészeti kialakításukat érintő kérdéseknek. A soklakásos házak terén a mintát, illetve a divatot nem az építészeti diskurzus irányította, hanem az építési vállalkozók diktálták azt: hirdetéseik, reklámkiadványaik alakították a „modern lakás” képzetét, miközben a lakótér korszerű elvek szerinti kialakításáról való gondolkodás terepe sokkal inkább a családi ház lett.

A különbségnek voltak szakmailag megalapozott magyarázatai. A meglévő fővárosi telekszerkezet és az előírt beépítési módok – az időközben végbemenő hatósági változtatások mellett is – alkalmatlanok voltak a modern építészeti elvek szerinti alaprajzi kialakításra, illetve kísérletezésre. A hatósági szabályozás nem követte eléggé a változtatás iránti igényeket ahhoz, hogy akár a beépítési mód reformja, akár a lakóházak amortizálódásával is összefüggő, telektömbökre kiterjedő bontásból, a tömbök beépítésének megváltoztatásából álló hatósági beavatkozás révén teret adjon új típusú lakóházak és lakások kialakításának. Másfelől az építészek tudatosan vállalták is a soklakásos ház alaprajzi kérdésének mellőzését azon az alapon, hogy a családi ház biztosítja az építészeti nevelés valódi lehetőségét: „az összes lakófajta között a családi háznál biztat legtöbb eredménnyel a közönség építészeti nevelése, mert az a saját otthon megalkotásánál a legfogékonyabb”.¹⁷⁵ S az alaprajzi viták kibontakozása, következképp a lakhatási reform véghezvitele szempontjából alapvető problémát jelentett Budapesten a magántulajdonú bérlakásrendszer dominanciája is: a vállalati és a magánszemélyi tulajdonban álló bérházak uralták továbbra is a budapesti lakás kínálatot.¹⁷⁶ Mindemellett pedig a felvilágosító tevékenységnek a családi há-

¹⁷⁵ ORBÁN Ferenc: *Kertes házak. Tér és Forma*, 1932/11. 349.

¹⁷⁶ A budapesti lakóházak igen alacsony, ráadásul a két világháború között egyre csökkenő arányban álltak fővárosi tulajdonban. 1920-ban 6,1%, 1925-ben 5,7%, 1930-ban 5%, 1935-ben 4%, 1941-ben pedig már csak 3,1% volt a fővárosi tulajdonú lakóházak aránya. Lásd *Budapest épület- és lakásvizonyai az 1920. és 1925. években*. Budapest, é. n. I., 80., II., 72.; *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XXI. 1933*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1933. 12.; *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XXVI. 1938*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1938. 16.; *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XXXII. 1944*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1943. 11.

zak építésével kapcsolatos deklarált célja volt, hogy megregulázza az építőmesterek kaotikus és az építészek által színvonalatlannak ítélt építési tevékenységét a megrendelők elvárásainak finomításával.

A lakáspropaganda jól megfigyelhető eltolódása a családi házak irányába sajátos ellentmondásban állt a budapesti társasházépítés éppen ekkor felívelő jelenségével. A saját otthon eszméjének háború utáni új variánsát képviselő társasházi öröklakás a családi házhoz hasonlóan kerülhetett volna az építészeti figyelem középpontjába. Egyfelől a társasházépítés számos esetben ugyanúgy laikusok kezdeményezéséből indult ki a saját igények kielégítésére, mint a családi ház. Másfelől új lakástulajdonlási formaként lehetőséget adhatott volna az építészeti megújulásnak. Ennek ellenére az építészeti diskurzus nem kapta fel a témát, s e területen az ismeretterjesztésbe sem kapcsolódott be. Így annak ellenére, hogy a társasház-propaganda az öröklakást a családi ház kiváltásaként a sajátotthoneszmé megvalósulásaként kezelte, a társasházépítés megmaradt a bérházépítés kialakult keretei között: az öröklakás-tulajdonosok éppúgy egy tőlük függetlenül előállított kész terméket kaptak, mint a bérházak és bérlakások esetében. A felvilágosító, nevelő propaganda hiánya ennek a viszonyoknak felelt meg. Miközben a családi ház egy olyan csomósodási ponttá vált, ahol a lakásépítést tárgyaló építészeti diskurzus és a nagyközönséget megcélzó felvilágosító lakáspropaganda átfedte egymást, ugyanez a társasház kapcsán nem működött, itt lényegében csak az üzleti propaganda bontakozott ki.

„Két íróasztal – Két bürokrata – Egy program – Halál.” Hans Globke (a két baloldali képen)
elleni propagandakampány az Eichmann-per idején a magyar nyelvű csehszlovákiai sajtóban.
(Eichmann a két jobboldali fényképen.)

Forrás: A Hét, 1961. június 11. 19.